И. С. ТУРГЕЊЕВ – САБРАНА ДЕЛА – КЊИГА IV

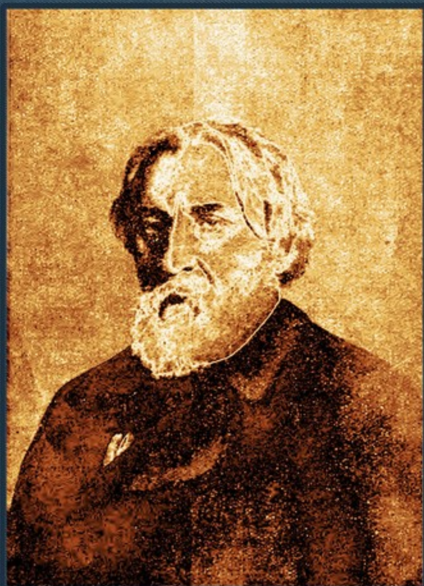

УОЧИ НОВИХ ДАНА

НАРОДНА ПРОСВЕТА – БЕОГРАД

И. С. ТУРГЕЊЕВ

САБРАНА ДЕЛА У 20 КЊИГА

УРЕДНИК

МИЛАН КАШАНИН

ИЗДАЊЕ, ШТАМПА И ПОВЕЗ
ИЗДАВАЧКОГ ПРЕДУЗЕЋА

НАРОДНА ПРОСВЕТА
БЕОГРАД
1935

И. С. ТУРГЕЊЕВ

САБРАНА ДЕЛА

КЊИГА IV

ЗА ШТАМПУ ПРИРЕДИО

МИЛАН КАШАНИН

НАРОДНА ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

УОЧИ НОВИХ ДАНА

С РУСКОГ ПРЕВЕЛА
ЗОРКА М. ВЕЛИМИРОВИЋ

НАРОДНА ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

За штампарију „Народне Просвете“ г
А. Ивановић, Београд, Обилићев венац 5

САДРЖАЈ

Уочи нових дана

I

У сенци високе липе, на обали реке Москве, близу Кунцова, једнога од најтоплијих летњих дана 1853 године, лежали су на трави два младића. Један, по изгледу од двадесет и три године, висок, црномањаст, са оштрим и мало кривим носом, високим челом и уздржаним осмехом на широким уснама, лежао је на леђима и замишљено гледао у даљину, лако жмирећи својим малим сивим очима; други је лежао потрбушке, подупревши обема рукама своју плаву коврџаву главу и тако исто гледао некуд у даљину. Био је три године старији од свога друга, али је изгледао много млађи, бркови тек што су му били избили, а на бради вијугале се лаке маље. Било је нечег детињски умиљатог, нечег привлачно отменог у сићушним цртама његовог свежег, округлог лица, у његовим љупким кестењавим очима, лепим, напућеним уснама и белим ручицама. Све на њему дисало је срећном веселошћу здравља, дисало је младошћу — безбрижношћу, самопоуздањем, размаженошћу, дражесном младошћу. Он је и трептао очима, и смешкао се, и

подупирао главу, као што то чине дечаци, који знају да се на њих радо гледа. На себи је имао широки бели капут налик на блузу, плава марама обавијала је његов танки врат, изгужван сламни шешир ваљао се по трави поред њега.

Његов друг, у поређењу с њим, изгледао је као старац, и, гледајући његову неспретну фигуру, нико не би помислио да и он ужива, да је и њему пријатно. Лежао је незгодно; његова велика, горе широка, доле шиљата глава неспретно је стајала на дугачком врату; неспретност се огледала и у самом положају његових руку, његова тела утегнутог кратким црним капутићем, његових ногу с истуреним коленима, налик на задње ноге вилиног коњица. При свем том било је немогуће не признати у њему лепо васпитана човека; отисак „пристојности" опажао се у целој његовој здепастој фигури. Његово ружно и, шта више, мало смешно лице изражавало је мисао и доброту. Звао се Андреја Петровић Берсењев; његов друг, плави младић, звао се Павле Јаковљевић Шубин.

— Зашто и ти не лежиш потрбушке, као ја? — поче Шубин. — Овако је много боље. Особито кад подигнеш ноге и удараш потпетицама једну о другу — ево овако. Трава под носом: досади ти се гледати предео — гледај на какву буба мару како мили по травчици, или на мрава како се прави важан. Збиља, овако је боље. А ти си ту заузео не-

какву лажно класичну позу, ни узми, ни остави, као играчица у балету кад се наслања на стену од картона. Не заборављај да сад имаш право да се потпуно одмараш. Није шала бити трећи у рангу! Одморите се, сер, престаните са напрезањем, опружите своје удове!

Шубин изговори целу ту беседу кроз нос, полулено, полушаљиво, (тако говоре размажена деца са домаћим пријатељима који им доносе бонбоне), и, не чекајући одговора, настави:

— Мене највише изненађује код мрава, гундеља и друге господе инсеката, њихова необична озбиљност; јуре тамо амо с тако важним изразом као да и њихов живот нешто значи! Чудновато! Човек — господар природе, највиши створ обраћа пажњу на њих, а њима ни бриге за њега; шта више, неки комарац стане на нос господару природе и почне га употребљавати за своју храну. То је увреда. А с друге стране, опет, по чему је њихов живот гори од нашега? И зашто да се и они не праве важни, кад и ми допуштамо себи да будемо важни? Но, дела, философе, разреши ми ту загонетку! Што ћутиш? А?

— Шта?... — запита Берсењев, тргнувши се.

— Шта! — понови Шубин. — Твој друг излаже пред тобом дубоке мисли, а ти га и не слушаш.

— Ја сам уживао у природи. Погледај како се поља блистају на сунцу! (Берсењев је малко врскао).

— Диван одблесак, — примети Шубин. — Једном речју, природа!

Берсењев климну главом.

— Требало би да те све ово много више одушевљава него мене. То је из твоје области: ти си уметник.

— Не, то није из моје области, — одговори Шубин, заваливши шешир на потиљак. — Ја сам месар; мој је посао месо, лепити месо, рамена, ноге, руке, а овде нема ни облика, ни свршетка, растурило се на све стране... Иди хватај!

— Али и овде има лепоте, — примети Берсењев. — Збиља, јеси ли завршио свој барељеф?

— Какав?

— Дете с јарцем.

— Врага! врага! врага! — узвикну Шубин певајући. — Кад сам видео праве, старе, антике, разбио сам своје тричарије. Ти ми показујеш природу и кажеш: „и овде је лепота”. Разуме се, лепоте има у свему, па чак и у твоме носу, али свака се лепота не може достићи. Стари је нису ни тражили; сама је силазила у њихове творевине, откуда — Бог би знао, можда с неба. Њима је припадао цео свет, ми се не можемо толико ширити, кратке су нам руке. Ми бацамо удицу у једном правцу, па стражаримо. Тргне ли, браво! а не тргне ли...

— Стани, стани, — одговори Берсењев. — То је парадокс. Ако ти не осећаш лепоту и не волиш је

свуда где год је нађеш, онда је ни у твојој уметности нећеш постићи. Ако те не заноси диван изглед, ако пријатна музика ништа не говори твојој души, хоћу рећи: ако не саосећаш...

— Е, ти си неки саосетљивко! — лупи Шубин и сам се насмеја новоскованој речи, а Берсењев се замисли. — Али, брате, — настави Шубин, — ти си паметан, философ, трећи кандидат московскога универзитета ,страшно је с тобом препирати се, особито мени, недоученом ђаку; али ја ти кажем: да осим своје уметности ја волим лепоту само у жена... у девојака, а и то од неког времена...

Он се преврну на леђа и подметну руке под главу.

Неколико тренутака прођоше у ћутању. Тишина подневне жеге притискивала је усијану и успавану земљу.

— Збиља, кад је реч о женама, — поче опет Шубин. — Зашто нико не зауздa Стахова? Јеси ли га видео у Москви?

— Нисам.

— Старац је сасвим полудео. По читаве дане преседи код своје Августине Христијановне, очајно му је досадно, али седи. Гледају се тако глупо... Одвратно је чак и гледати. Помисли! Каквом је породицом Бог благословио тога човека: али не вреди то ништа, дај ти њему само Августину Христијановну. Ја не знам ништа одвратније од њене па-

чније физиономије! Ових дана лепио сам њену карикатуру по дантоновском укусу. Прилично је испала. Показаћу ти је.

— А напредује ли биста Јелене Николајевне? — запита Берсењев.

— Не, драги мој, не напредује. То лице може да те доведе у очајање. Гледаш, линије исте, строге, праве; чини ти се, није тешко схватити сличност. Али није тако... Никако не иде. Јеси ли приметио како она слуша? Ни једна јој се црта не покреће, само јој се израз погледа непрестано мења, а од тога мења се цела фигура. Шта ту може да уради вајар, па још рђав? Ванредно створење... необично створење, — додаде после кратког ћутања.

— Јест, она је ванредна девојка, — понови за њим Берсењев.

— А кћи Николе Артемијевића Стахова! Ето ти, па после тога размишљај о крви и потомству. И збиља, занимљиво, она је заиста права његова кћи, јер личи на њ, а личи и на матер, Ану Васиљевну. Ја од свег срца поштујем Ану Васиљевну, она је моја добротворка, али је, брате, ћурка. Откуд дакле у Јелене онака душа? Ко је запалио онај пламен? Мој философе, ето ти опет загонетке!

Али „философ", као и пре, не одговори ништа. Берсењев уопште није био говорљив, а кад би говорио, изражавао се невешто, муцао је, без потребе машући рукама. Али у овај мах његову је душу

испуњавала нека особита тишина, тишина која је била налик на умор и тугу. Он се од скоро беше преселио ван града, после дугог и тешког рада који му је одузимао по неколико сати дневно. Нерад, нега и чист ваздух, сазнање да је постигао своју сврху, пријатан и немаран разговор са пријатељем, изненада изазвани лик милога створења, сви ти разноврсни и, у исто време, по нечем сродни утисци, слише се у њему у једно опште осећање, које га је и умиривало, и узбуђивало, и слабило... Био је младић врло осетљивих живаца.

Под липом беше хладовина и тишина; пчеле и муве које су унаоколо летеле као да су тише зујале; чиста ниска трава, смарагдове боје без златних прелива, није се њихала; високе стабљике стајале су непомично, као уклете; мале китице жутих цветића висиле су на најнижим гранчицама липе, као мртве. Слатки мирис продирао је сваким дахом у дубину груди, груди су се напајале њим. У даљини, с ону страну реке, до обзорја све је трептало, све горело; поветарац је каткад пирио и повећавао трептање; прозрачна пара колебала се над земљом. Птице се нису чуле, јер оне не певају на припеци; али су зато зрикавци на све стране зрикали, било је пријатно слушати тај ватрени звук живота, седећи у хладовини и миру: он је успављивао и будио машту.

— Јеси ли опазио, — поче Берсењев, потпомажући своје речи покретима руку, — какав необичан осећај буди у нама природа? Све је у њој тако пуно, јасно, хоћу рећи тако задовољно собом, и ми то разумемо и наслађујемо се тим, а у исто време, у мени бар, увек изазива неки немир, неки страх, па чак и тугу. Шта ли то значи? Да ли пред њом, пред њеним лицем, јаче осећамо све наше несавршенство, сву нашу нејасност или нам је мало оно чиме се она задовољава, или другога, то јест хоћу рећи, шта је нама потребно, у ње нема.

— Хм, — одговори Шубин, — ја ћу ти рећи, Андреја Петровићу, од чега то бива. Ти си описивао осећај усамљеног човека који не живи, већ само посматра и обамире. Нашто посматрати? Живи, и бићеш јунак. Ма колико куцао на врата природина, она ти се неће одазвати разумљивим језиком, зато што је нема. Зазвучаће и затреперити као струна, али песме од ње не очекуј. Жива душа, одазваће се, и то прво женска. Зато ти, племенити друже мој, потражи другарицу своме срцу, па ће одмах нестати свих тих тужних осећаја. Ето шта је нама „потребно", као што ти велиш. Јер та узнемиреност и туга, то ти је једна врста глади. Дај желуцу добре хране, па ће одмах све доћи у ред. Заузми своје место у простору, буди тело, брате мој. А и шта је то, нашто природа? Чуј само: љубав... каква сила, ватрена реч! Природа... какав

хладан, школски израз! Зато (Шубин запева): „Живела Марија Петровна!" или не, — додаде он, — не Марија Петровна, али свеједно. Vous me comprenez.[1]

Берсењев се подиже мало, одупирући подбрадак на скрштене руке.

— Зашто се потсмеваш, — рече он и не гледајући на свога друга, — зашто се издеваш? Али ти имаш право: Љубав је велика реч, велико осећање... Али о каквој љубави говориш ти?

Шубин се такође подиже.

— О каквој љубави? О каквој хоћеш, само ако је има. Признајем ти, по моме уверењу нема различних љубави. Ако си заволео коју...

— Од свег срца, — прихвати Берсењев.

— Дабогме, то се само по себи разуме: срце није јабука, њега не можеш разделити. Право имаш ако си коју заволео. Нисам мислио да те исмевам. Срце ми је сада тако нежно, тако одмекшало... Ја сам само хтео да објасним зашто природа, као што ти велиш, тако утиче на нас. Зато што она буди у нама потребу љубави, а није у стању да је задовољи. Она нас тихо гони у друге живе загрљаје, а ми је не разумемо, већ очекујемо нешто од ње саме. Ах, Андреја, Андреја, како је лепо! Ово сунце, ово небо над нама, све, све је око нас лепо, а ти тугујеш;

[1] Ви ме разумете. — Прим. прев.

али кад би ти у овом тренутку у својој руци држао руку љубљене жене, кад би та рука и та жена биле твоје, кад би ти чак гледао *њеним* очима, осећао не само својим већ и *њеним* срцем, — онда, Андреја, не би природа изазивала у теби тугу и страх, нити би ти опажао њену лепоту; она би се сама радовала и певала, она би понављала твоју химну, јер би ти њој немој дао језик!

Шубин скочи на ноге и прође два пута тамо амо, а Берсењев саже главу и лице му покри лако руменило.

— Ја се не слажем с тобом потпуно, — поче он, — природа нас не опомиње увек на... љубав. (Он тешко изговори ову реч). Она нам и прети, опомиње нас на страшне... и недокучиве тајне. Неће ли нас она прогутати, не гута ли нас она непрестано? Та у њој је и живот и смрт; смрт из ње исто тако јасно говори као и живот.

— И у љубави је живот и смрт, — додаде Шубин.

— А после, — настави Берсењев, — кад ја, на пример, стојим у пролеће у шуми, у зеленој честп, кад ми се чини да чујем романтичне звуке Обероновог рога (Берсењев се помало стидео кад је изговарао те речи), зар је и то?...

— Жеђ љубави, жеђ среће, и ништа друго! — прихвати Шубин. — Знам и ја те звуке, осетио сам и ја ту милину и ту чежњу које наилазе у душу у

сенци шуме, у њеним недрима, или у вече, на отвореном пољу, кад сунце залази а река се пуши иза жбуња. Па и од шуме, и од реке, и од земље, и од неба, од сваког облачка, од сваке травке очекујем и тражим среће, ја у свему осећам њену близину, чујем њен позив. „Мој је Бог — Бог светлости и весеља". Тако сам био почео једну своју песму; признај да ми је први стих био сјајан, али други никако нисам могао да напабирчим. Среће, среће! док живот још није прошао, док су нам сви удови у нашој власти, докле још идемо уз брдо, а не низ брдо! До врага! — настави Шубин жустро, — ми смо млади, нисмо никакве наказе, нисмо глупи: извојеваћемо себи срећу!

Он затресе своју коврџасту косу и самопоуздано, готово изазивачки погледа горе, у небо. Берсењев подиже очи на њ.

— Како да нема на свету ничега изнад среће? — рече он тихо.

— На пример? — запита Шубин и застаде.

— Ето, на пример нас двојица, ми смо, као што велиш, млади, рецимо и добри људи; сваки од нас жели среће за себе... Али да ли је управо та реч „срећа" она што би нас спојило и расположило, је ли то заиста нешто што би нас покренуло да пружимо руку један другом? Није ли она себична, неће ли нас, можда, баш та реч раставити и отуђити?

— А ти знаш и такве речи које спајају?

— Знам, и није их мало; знаш их и ти.

— Па дела, које су то?

— Па, рецимо, уметност, — ти си, ето, уметник, — отаџбина, наука, слобода, правда.

— А љубав? — запита Шубин.

— И љубав спаја, али не она љубав за којом ти сада чезнеш: не љубав — наслада, него љубав — пожртвовање.

Шубин се намршти.

— То је лепо, али за Немце; но ја хоћу да волим за себе; хоћу да будем број први.

— Број први, — понови Берсењев. — А мени се чини да је сав задатак нашега живота, ставити се на друго место.

— Ако сви буду тако радили као што ти саветујеш, — рече Шубин, са жалосним изразом, — онда нико на свету неће јести ананаса: све ће их другима остављати.

— Значи да ананаси и нису потребни, уосталом не брини се, увек ће се наћи таких љубитеља који ће другима и хлеб из уста отимати.

Оба пријатеља ућуташе.

— Овиx дана сам се опет срео са Инсаровом, — поче Берсењев. — Позвао сам га да ме посети; неизоставно хоћу да га упознам с тобом... и са Стаховљевима.

— Ко је тај Инсаров? А да, онај Србин или Бу-

гарин, о којем си ми говорио? Онај патриот? Да ти он није улио све те философске мисли?

— Може бити.

— Је ли необична индивидуа?

— Јесте.

— Је ли паметан, даровит?

— Паметан?... Даровит? Не знам, не мислим.

— Није? Па шта је онда на њему особито?

— Видећеш. А сад, мислим, треба да идемо... Ана Васиљевна чека нас, без сумње. Колико је сати?

— Три. Хајдемо. Каква је запара! Овај ми је разговор сву крв запалио. А и теби... нисам ја бадава уметник: све приметим. Признај ми искрено: да ли те занимају жене?...

Шубин хтеде да загледа у лице Берсењеву, али се овај обрну и изиђе испод липе. Шубин такође пође за њим, немарно грациозно корачајући својим малим ножицама. Берсењев се кретао неспретно, високо уздижући рамена при ходу и протежући врат; при свем том изгледао је много отменији од Шубина, више џентлмен, рекло би се, кад та реч код нас не би била тако отрцана.

II

Млади људи спустише се к реци Москви и пођоше поред обале. Са воде је вејала свежина, мали таласићи су тихо пљускали и пријатно утицали на слух.

— Ја бих се опет купао, — проговори Шубин, — али се бојим да не задоцним. Погледај реку: баш као да нас мами. Стари Грци би признали у њој нимфу. Али ми нисмо Грци, о, нимфо! Ми смо — Скити дебелокожари.

— Ми имамо наше русалке,[1] — примети Берсењев.

— Одлази с твојим русалкама! Нашто ће мени, вајару, ти изроди заплашене, хладне маште, те слике рођене у тесној соби, у мрачним зимским ноћима? Мени је потребна светлост, простор... Када ли ћу ја, Боже мој, поћи у Италију, када...

— То јест, хоћеш да кажеш... у Малорусију?

— Срам те било, Андреја Петровићу, што ме прекореваш због моје глупости, за коју се и без

[1] Виле. — Прим. прев.

тога кајем. Принајем да сам глупо радио: добра Ана Васиљевна дала ми је новаца за пут у Италију, а ја одох Хохлима[2] да једем ваљушака, и. . .

— Не говори даље, молим те, — прекиде га Берсењев.

— Али ја ти опет кажем да тај новац није узалуд потрошен. Ја сам тамо видео таквих типова, особито женских. . . Разуме се, признајем да изван Италије нема спасења!

— Ти ћеш отићи и у Италију, — рече Берсењев, не обрћући се њему, — и ништа нећеш урадити. Увек ћеш само махати крилима, али нећеш полетети. Познајем ја вас!

— Ставасер је полетео. . . И не само он. А ако не полетим, значи да сам морски пингвин без крила. Ја се овде гушим, ја хоћу у Италију, — настави Шубин, — тамо је сунце, тамо је лепота. . .

У том тренутку указа се на стазици, којом су пријатељи ишли, млада девојка са широким сламним шеширом и ружичастим сунцобраном на рамену.

— Шта видим? И овде нам у сусрет долази лепота! Скромни уметник клања се заносној Зоји! — повика Шубин, театрално размахнувши шеширом.

Млада девојка, на коју се односио тај поздрав, застаде, попрети му прстом и, кад јој обојица прија-

[2] Хохол, Малорус. — Прим. прев.

теља пријђоше, проговори звучним, мало врскавим гласићем:

— Шта, господо, зар нећете ручати? Сто је постављен.

— Шта чујем? — поче Шубин, пљеснувши рукама. — Је ли могуће, дражесна Зоја, да сте се по овој врућини одважили ићи да нас тражите? Да ли тако треба да разумем ваше речи? Кажите, је ли могуће? Или не, боље не говорите, кајање би ме у тренутку убило.

— Ох, престаните, Павле Јаковљевићу, — одговори девојка зловољно, — зашто ви са мном никад не говорите озбиљно?, Наљутићу се, — додаде она с кокетним осмехом и напући усне.

— Нећете се наљутити на мене, идеална Зоја Никитишна, нећете ме бацити у мрачни бездан беснога очајања. Ја не умем да говорим озбиљно, јер нисам озбиљан човек.

Девојка слеже раменима и окрену се Берсењеву.

— Ето, он увек тако, понаша се са мном као са девојчицом, а мени је већ пуних осамнаест година. Ја сам већ велика.

— Боже мој! — простења Шубин, преврћући очи; међутим се Берсењев ћутећи смешио.

— Павле Јаковљевићу! Ја ћу се наљутити. Hélène је била пошла са мном, — настави она, — али је остала у врту. Поплашила се од врућине; али ја се не бојим припеке. Хајдемо.

Она пође напред стазицом, повијајући лако при сваком кораку свој витки стас и уклањајући својом лепом ручицом, у црној плетеној рукавици, меке, дуге коврџице с лица.

Пријатељи пођоше за њом, (Шубин је час притискивао ћутећи руке на срце, час их опет подизао више главе), и после неколико тренутака нађоше се пред једним од многобројних летњиковаца који окружују Кунцово. Мала дрвена кућица с мезанином, обојена ружичастом бојом, уздизала се у сред врта и некако наивно погледала између зелених грана. Зоја прва отвори капију, утрча у врт и повика:

— Довела сам скитнице.

Млада девојка са бледим, изразитим лицем, устаде са клупе, близу стазе, а на прагу куће указа се госпођа у љубичастој свиленој хаљини и, подигнувши везену марамицу од батиста над главом, да би се заклонила од сунца, осмехну се уморно и тромо.

III

Ана Васиљевна Стахова, по рођењу Шубина, остала је још у седмој години сироче без оца и мајке и постала наследница доста великог имања. Имала је и врло богате и врло сиромашне рођаке; сиромашне по оцу, богате по матери: сенатора Волгина, кнежеве Чикурасове. Кнез Ардалион Чикурасов, који јој беше постављен за тутора, даде је у најбољи московски женски завод, а по изласку из завода узе је к себи у кућу. Он је живео отворено и преко зиме је приређивао балове. Будући муж Ане Васиљевне, Никола Артемијевић Стахов, освојио ју је на једном од тих балова, на коме је она била у „дивној ружичастој хаљини, са ситним ружицама у коси". Она је чувала те ружице. Никола Артемијевић Стахов, син капетана у оставци, рањенога 1812 године, због чега је добио врло приносно звање у Петрограду, ступио је у шеснаестој години у кадетску школу, а одатле у гарду. Био је леп, добро развијен и важио мал' те не за најбољег каваљера на вечерњим забавама средњих кругова, друштва које је поглавито посећивао; у велики свет није имао

приступа. Од ране младости маштао је да постане крилни ађутант и да се добро ожени; прву је жељу морао напустити, али се утолико чвршће држао друге. Због тога је сваке зиме ишао у Москву. Никола Артемијевић говорио је добро француски, важио је као философ, јер није живео раскалашно. Још као потпоручник волео је да се упорно препире, на пример о томе: може ли човек за живота свога обићи цео свет, може ли дознати шта се збива на морскоме дну, и увек је био тога мишљења, да не може.

Никола Артемијевић беше навршио двадесет и пет година кад је „упецао" Ану Васиљевну; он даде оставку и оде у село да се бави газдинством. Убрзо му досади сеоски живот, имање беше дато под закуп; он се пресели у Москву, у женину кућу. У младости није волео ни карте, ни друге забаве те врсте, али сада поче страсно играти на лутрији, а кад забранише лутрију, поче да се карта. Код куће му беше досадно; спријатељи се с једном удовицом немачког порекла, код које је готово све време проводио. У лето 1853 године не дође у Кунцово, остаде у Москви, тобоже да се лечи минералним водама; у ствари, не хтеде да се растаје од своје удовице. Уосталом, он је и с њом мало говорио, него се, такође, више препирао може ли се погодити како ће време бити, итд. Једном га назваше frondeur;[1]

[1] Који баца из праћке, грди, оспорава. — Прим. прев.

тај му се назив веома допаде. „Јест, — мислио је он, опустивши усне са задовољним осмехом и клатећи се, — мене не могу лако задовољити; мене неће преварити". Фрондерство Николе Артемијевића састојало се у томе што он, кад, на пример, чује нешто о живцима, запита: „а шта су то живци?" Или, кад неко пред њим спомене успехе астрономије, тада ће он рећи: „а зар ви верујете у астрономију?" Кад би пак хтео да сасвим уништи противнике, рекао би: „све су то само празне речи". Ваља признати да се многим људима такво тврђење чинило (и досад се чини) необориво; али Никола Артемијевић никако није ни слутио да га је Августина Христијановна у својим писмима рођаци Теодолинди Петерзилиус називала: Mein Pinselchen.[1]

Жена Николе Артемијевића, Ана Васиљевна, била је мала, сувоњава госпођа са финим цртама лица, склона узбуђењу и сети. У заводу занимала се музиком и читањем романа, затим је све то напустила, почела је да се кинђури, па је и то оставила; почела је да се занима васпитањем своје кћери, али и ту попусти и предаде је у руке гувернанте; свршило се тиме да ништа није радила, само је вечито туговала и узбуђивала се. Рођење Јелене Николајевне разорило јој је здравље, те више није могла имати деце. Никола Артемијевић изговарао се на ту околност, да би оправдао своје познанство с Ав-

[1] Моја четкица. — Прим. прев.

густином Христијановном. Неверност мужевљева страшно је једила Ану Васиљевну; особито ју је болело што је једном приликом преваром поклонио својој Немици два сива коња из ергеле Ане Васиљевне. У очи га никад није прекоревала, али се кришом жалила на њега свима у кући, па чак и кћери. Ана Васиљевна није волела да излази, било јој је пријатније ако јој дође гост и прича ма о чему; у самоћи би одмах занемогла. Срце јој беше пуно љубави и меко: живот ју је брзо смрвио.

Павле Јаковљевић Шубин био је син њенога брата од стрица. Отац му је служио у Москви. Браћа му ступише у кадетску школу; он је био најмлађи, љубимац материн, нежнога састава, он остаде код куће. Њега одредише за универзитет и с муком га задржаше у гимназији. Још као дете показивао је наклоност ка вајању; богати сенатор Волгин, видећи једанпут једну његову статуетицу код његове тетке (њему је тада било шеснаест година), изјави да жели да потпомогне даровитог младића. Изненадна смрт Шубиновог оца умало што не измени сву будућност младога човека. Сенатор, заштитник даровитих људи, поклони му Омирову бисту од гипса — па ту! Али га Ана Васиљевна поможе новцем, и он, како тако, у деветнаестој години ступи на универзитет, на медицински факултет. Павле није имао нимало воље за медицину, али по ондашњој универзитетској уредби није могао да ступи на дру-

ги који факултет; при том се надао да ће бар изучити анатомију. Али он не изучи анатомију; не пређе на другу годину, и, не сачекавши испит, изађе са универзитета, у намери да се отсад посвети једино своме позиву. Трудио се усрдно, али с прекидима; скитао се по околини Москве, лепио је и цртао портрете сеоских девојака, састајао се са разним лицима, младим и старим, из вишег и нижег сталежа, са италијанским и руским уметницима, није хтио ни да чује о академији, нити је признавао ма и једнога професора. Имао је несумњиво дара, те га у Москви признаше. Његова мати, родом Парижанка, из добре породице, жена добра и паметна, научила га француском језику, бринула се и занимала њим и дању и ноћу, поносила се њим и, умирући још у младим годинама од јектике, молила Ану Васиљевну да га прими к себи. Њему тада беше двадесет прва година. Ана Васиљевна испуни последњу жељу његове матере: он је становао у малој собици у крилу летњиковца.

IV

— Хајдемо на ручак, хајдемо, — проговори болећивим гласом домаћица, и сви пођоше у собу за ручање. — Седите до мене, Zoé, — рече Ана Васиљевна, — а ти, Hélène, забављај госта, а ти, Paul, молим те, не буди несташан и не дирај Zoé. Данас ме боли глава.

Шубин опет подиже очи к небу; Zoé му одговори полуосмехом. Та Zoé, или, боље рећи, Зоја Никитишна Милер, беше пријатна, мало разрока руска Немица, са нешто раздвојеним носићем на крају и руменим танким уснама, плава, пуначка. Врло је лепо певала руске песме и свирала често на клавиру разне, час веселе, час жалосне комаде. Одевала се укусно, али некако детињасто и врло уредно. Ана Васиљевна узела ју је за другарицу кћери и готово стално држала крај себе. Јелена се на то није љутила: она и тако није знала шта да говори са Зојом кад би се десило да остану насамо.

Ручак је трајао доста дуго. Берсењев је разговарао са Јеленом о универзитетском животу, о својим намерама и надама. Шубин је прислушкивао и

ћутао, јео је с усиљеним прохтевом, бацајући покаткад смешнотужне погледе на Зоју, која му је, са своје стране, одговарала увек истим равнодушним осмехом. После ручка Јелена са Берсењевом и Шубином оде у врт; Зоја погледа за њима и, слегнувши раменима, седе за клавир. Ана Васиљевна рече:

— Зашто и ви не идете у шетњу? — па и не чекајући одговора, додаде: — свирајте ми нешто тако жалосно. . .

— La dernière pensée de Weber?[1] — упита Зоја.

— Ах, да, од Вебера, — рече Ана Васиљевна, седајући у наслоњачу, а сузе јој заблисташе на трепавицама.

Међутим, Јелена одведе обојицу пријатеља у сеницу од багрема, у којој на средини беше дрвени сто са клупама унаоколо. Шубин се обазре, поскочи неколико пута и, прошаптавши: „Чекајте!", отрча у своју собу, донесе комад иловаче и поче лепити Зојину фигуру, машући главом и потсмешљиво брбљајући.

— Опет стара шала, — рече Јелена, гледајући његов рад и обраћајући се Берсењеву, с којим настави разговор, почет о ручку.

— Стара шала! — понови Шубин. — Предмет је очајно неисцрпан! Особито ме је данас извела из стрпљења. .

[1] Последњу мисао Веберову. — Прим. прев.

— А зашто? — упита Јелена. — Човек би помислио да говорите о каквој злој, одвратној баби. Дивна, млада девојка...

— Зацело, — рече Шубин, — она је лепа, врло лепа; уверен сам да сваки ко је види, несумњиво мора помислити: ала би било пријатно... одиграти с њом једну полку; а уверен сам тако исто да она све то зна и да јој је пријатно... Нашто онда то стидљиво пренемагање, та скромност? Али, ви знате шта бих хтео да кажем, — додаде он кроз зубе. — Уосталом, ви сте сад другим заузети.

И сломивши Зојину фигуру, Шубин журно и љутито поче лепити и гњечити иловачу.

— Дакле, ви желите да будете професор? — упита Јелена Берсењева.

— Јест, — одговори он, стежући међу коленима своје црвене руке. — То је моја најмилија мисао. Дабогме, ја врло добро знам шта ми недостаје да будем достојан тога високог... хоћу рећи, да сам врло мало спреман, али се надам да ћу добити допуштење да одем у иностранство; провешћу тамо три, четири године, ако је потребно, и тада...

Он застаде, снужди се, затим брзо кресну очима и, невешто смешећи се, заглади косу. Кад је Берсењев говорио са женскима, речи су му теже долазиле и више је муцао.

— Хтели бисте да будете професор историје? — запита Јелена.

— Историје или филозофије, — додаде он, нижим гласом, — ако је могуће.

— У филозофији је већ и сада врашки јак, — примети Шубин, правећи ноктом дубоке црте по блату, — што би ишао у иностранство?

— И бићете потпуно задовољни вашим положајем? — питаше Јелена, подупирући се лактом и гледајући га право у очи.

— Сасвим, Јелена Николајевна, сасвим. Какав би позив могао бити племенитији? Помислите: поћи траговима Тимофеја Николајевића... Сама помисао на такав рад испуњава ме радошћу и забуном, јест... забуном, која... долази од сазнања моје врло слабе снаге. Покојни отац оставио ми је тај аманет. Никад нећу заборавити његове последње речи.

— Ваш је отац умро ове зиме?

— Јест, Јелена Николајевна, фебруара месеца.

— Кажу, — настави Јелена, — да је оставио знаменито дело у рукопису, — је ли то истина?

— Истина је. Он је био необичан човек. Ви бисте га волели, Јелена Николајевна.

— Уверена сам у то. А какве је садржине то дело?

— Тешко је, Јелена Николајевна, да вам у мало речи предам садржину тога дела. Мој је отац био врло образован човек, Шелингијанац, није се изражавао увек јасно...

— Андреја Петровићу, — прекиде га Јелена, — извините моје незнање, шта значи Шелингијанац?

Берсењев се лако осмехну.

— Шелингијанац значи присталица немачкога филозофа Шелинга, а у чему се састоји Шелингово учење...

— Андреја Петровићу! — дрекну Шубин. — За Бога и по Богу! Нећеш ваљда Јелени Николајевној држати предавање о Шелингу? Поштеди је!

— Предавање никако, — промрмља Берсењев и поцрвене, — хтео сам само...

— А зашто не и предавање, — прихвати Јелена, — мени и вама врло су потребна предавања, Павле Јаковљевићу.

Шубин је погледа упорно и одједном се насмеја.

— Што се смејете? — упита она хладно и оштро.

Шубин ућута.

— Но, доста, не љутите се на мене, — прогунђа он мало после, — крив сам. Уосталом, какво је то задовољство, молим вас, по оваком времену, под овим дрветима, разговарати о филозофији? Боље да говоримо о славујима, ружама, о младим очима и осмесима.

— Јесте, и о француским романима, о женским крпама, — настави Јелена.

— Па и о крпама, само ако су лепе, — рече Шубин.

— Добро. Али ако ми нећемо да говоримо о крпама? Ви се држите за слободног уметника, зашто хоћете дакле да ограничавате туђу слободу? И допустите ми још да вас питам, зашто ви, кад тако мислите, нападате Зоју? С њом је нарочито згодно говорити о крпама и ружама.

Шубин плану и устаде с клупе.

— А, тако! — поче он уздрхталим гласом. — Разумем вашу намеру, ви ме шаљете к њој, Јелена Николајевна, другим речима, ја сам сувишан овде?

— Нисам ни помислила да вас шаљем одавде.

— Ви хоћете да кажете, — настави Шубин ватрено, — да ја нисам за ваше друштво, да ја одговарам њој, да сам и ја тако празан, бесмислен и сићушан као та сладуњава Немица? Зар није тако?

Јелена намршти обрве и рече:

— Ви нисте о њој увек тако мислили, Павле Јаковљевићу.

— А! прекор! Ви ме сад корите! — рече Шубин. — Али, тако је, ја не кријем да је било тренутака, особито један, када су ме ти свежи, вулгарни образи... Али кад бих ја хтео да вам вратим прекор и да вам напоменем нешто... Остајте збогом, — додаде он, — иначе могу се избрбљати.

И ударивши руком по иловачи слепљеној у облику главе, побеже из сенице и оде у своју собу.

— Дете, — рече Јелена, погледавши за њим.

— Уметник, — рече Берсењев, смешећи се. —

Сви су уметници такви. Морамо им опраштати њихове ћуди, то је њихово право.

— Да, — одговори Јелена. — Али Павле до сада још ничим није заслужио то право. Шта је урадио до сада? А сад ми дајте руку и пођимо алејом. Он нас је само помео. Говорили смо о списима вашега оца.

Берсењев узе Јеленину руку и пође с њом кроз врт, али се почети разговор, сувише рано прекинут, не настави. Берсењев поново поче излагати своје назоре о професорским дужностима, о своме будућем раду. Он је лагано корачао поред Јелене, неспретно се кретао, неспретно је придржавао њену руку, каткад је додиривао раменом и ни једанпут је није погледао; али су му речи текле лако, иако не сасвим слободно; изражавао се просто и тачно; у његовим очима, које су блуделе час по песку, час по трави, час по стаблима дрвета, блистало се племенито одушевљење, а у мирном гласу изражавало се задовољство човека којему се указала прилика да своје мисли и осећања искаже пред драгим му створењем. Јелена га је слушала пажљиво и, обрнувши се к њему у пола, није скидала погледа с његова лако пребледелог лица, с његових благих, умиљатих очију, што су избегавале да се сретну с њенима. Душа јој се отварала, и нешто нежно, правично и добро преливало се и расло у њеном срцу.

V

Шубин до саме ноћи не изиђе из своје собе. Било се већ сасвим смркло, млад месец стојао је високо на небу, кумова слама се белела, небо је било осуто звездама, кад Берсењев, опростивши се с Аном Васиљевном, Јеленом и Зојом, приђе вратима свога пријатеља.

Врата беху затворена, и он закуца.

— Ко је? — зачу се глас Шубинов.

— Ја, — рече Берсењев.

— Шта хоћеш?

— Пусти ме унутра, Павле, доста је било јогунства; како те није срамота?

— Није то јогунство, ја спавам и сањам Зоју.

— Престани, молим те. Ти ниси дете. Пусти ме. Имам да говорим с тобом.

— Зар се ниси наразговарао с Јеленом?

— Доста, доста; пусти ме.

Шубин одговори претворним хркањем. Берсењев слеже раменима и пође кући.

Ноћ је била топла и особито тиха, као да је све унаоколо прислушкивало и стражарило. Берсењев,

окружен непомичном маглом, нехотице се заустављаше, прислушкујући и стражарећи. Лаки шушањ, налик на шуштање женске хаљине, подизао се каткад по врховима оближњих дрвета и будио у Берсењеву слатко и тужно осећање, осећање полустраха. Мрави су му пролазили по лицу, очи му се ледиле од тренутних суза: желео је да се извуче сасвим нечујно, да се сакрије, да се искраде. Оштар ветрић дуну са стране, он лако задрхта и стаде као укопан; сањиви гундељ паде с гранчице и лупи о стазу. Берсењев тихо узвикну: а! и опет застаде. Али поче мислити о Јелени и сви ти мимогредни утисци ишчезоше одједном, остаде само оживљавајући утисак ноћне свежине и ноћне шетње; сву му душу обузе слика младе девојке. Берсењев је ишао погнуте главе, сећајући се њених речи, њених питања. Топот брзих корака зачу се иза њега. Он напреже слух: неко као да је трчао за њим, као да га је гонио; зачу се испрекидано дисање и, одједном, пред њим, из црнога круга сенке која се ширила око великога дрвета, искрсе гологлав, с разбарушеном косом, сав блед на месечевој светлости, Шубин.

— Мило ми је што си пошао овим путем, — с муком проговори он, — не бих заспао целе ноћи да те нисам стигао. Дај ми руку. Ти идеш кући?

— Кући.

— Ја ћу те отпратити.

— Како ћеш гологлав?

— Не мари. Скинуо сам и оковратник. Топло је.

Пријатељи учинише неколико корака.

— Данас сам био глуп, је ли? — упита одједном Шубин.

— Искрено да ти кажем, јеси. Ја не могу да те разумем. Никад те таквог нисам видео. И зашто си се наљутио, молим те! За којекакве ситнице?

— Хм, — промуца Шубин. — Ето како се ти изражаваш, али за мене нису ситнице. Видиш, — додаде он, — морам да ти приметим да ја... шта... Мисли о мени шта хоћеш... ја... но, да! Ја сам заљубљен у Јелену.

— Ти заљубљен у Јелену! — понови Берсењев и застаде.

— Јест, — с усиљеном немарношћу настави Шубин. — Тебе то изненађује? Рећи ћу ти више. До вечерас могао сам се надати да ће и она мене, временом, заволети, али данас сам се уверио да немам чему да се надам. Она воли другога.

— Другога? Кога?

— Кога? Тебе! — повика Шубин и удари Берсењева по рамену.

— Мене!

— Тебе, — понови Шубин.

Берсењев се трже један корак назад и остаде непомичан. Шубин га оштро погледа.

— И тебе то чуди? Како си скроман, младићу. Али она те воли. На рачун тога можеш бити сасвим спокојан,

— Трабуњаш бесмислице! — рече најзад Берсењев љутито.

— Не, нису бесмислице. Али што ми стојимо? Пођимо напред. У ходу је лакше. Ја је одавно познајем и добро је познајем. Ја се не варам. Ти јој се свиђаш. Било је време кад сам јој се и ја свиђао: али прво, ја сам за њу сувише лакомислен младић, а ти си озбиљно створење, ти си морално и физички чист, ти... стани, нисам свршио, ти си савесно-умерени ентузијаст, прави претставник оних жреца науке којима се, — не, није којима, *који* су тако оправдан понос средње класе руског племства; а друго, Јелена ме је пре неки дан затекла како љубим Зоји руке!

— Зоји?

— Да, Зоји. Шта ћеш? Она има тако лепа рамена.

— Рамена?

— Па да, рамена, руке, зар није свеједно? Јелена ме је затекла у сред тога слободног занимања после ручка, а пре ручка ја сам у њеном присуству грдио Зоју. На жалост, Јелена не разуме све те природине противуречности. Ти си се ту испречио, ти верујеш... у шта оно ти верујеш?... црвениш, збуњујеш се, чезнеш за Шилером, за Ше-

лингом (а и она непрестано тражи знамените људе), и ето, ти си победио, а ја, несрећник, трудим се да се шалим... а... међутим...

Шубин одједном заплака, оде у страну, седе на земљу и ухвати се за косу.

Берсењев му приђе.

— Павле, — поче он, — какве су то детињарије? — Молим те! Шта ти је данас? Бог зна шта ти је пало на памет, па плачеш. Право да ти кажем, чини ми се, као да се претвараш.

Шубин подиже главу. Сузе му блистаху на образима, према месечини, али му се лице осмехиваше.

— Андреја Петровићу, — поче он, — ти можеш мислити о мени шта хоћеш. Шта више, и ја сам готов да признам да данас имам живчани напад, али сам, тако ми Бога, заљубљен у Јелену, а Јелена воли тебе. Али ја сам обећао да те отпратим до куће, и одржаћу своје обећање.

Он устаде.

— Каква дивна ноћ! Сребрнаста, мрачна, млада! Како је добро сад онима који су вољени! Како им је пријатан сан! Хоћеш ли спавати, Андреја Петровићу?

Берсењев ништа не одговори и убрза кораке.

— Куда се журиш? — настави Шубин. — Веруј ми, оваква се ноћ у твоме животу неће повратити, а код куће те чека Шелинг. До душе, он ти је данас отслужио службу, али ипак не хитај. Певај ако

умеш, певај још јаче; ако не умеш — скини шешир, завали главу и осмехуј се звездама. Оне те непрестано гледају, само тебе гледају: звезде само то и раде — гледају заљубљене људе, — зато су тако дивне. Ти си заљубљен, Андреја Петровићу?... Ти ми не одговараш... Зашто не одговараш? — поче опет Шубин. — О, ако осећаш да си срећан, ћути, ћути! Ја говорим зато што сам несрећан, што ме нико не воли, што сам комедијаш, уметник, лакрдијаш; али како бих немо усхићење сркао из ових ноћних млазева, под овим звездама, под овим дијамантима, кад бих знао да ме воле!... Јеси ли срећан, Берсењеве?

Берсењев ћуташе као и пре, идући брзо равним путем. Пред њима, између дрвећа, указа се светлост у селу у коме је он живео; цело село сачињавало је десетак омањих летњиковаца. У самом почетку, десно од друма, под двема разгранатим брезама налазио се мали дућанчић; сви прозори на њему беху затворени, али широка пруга светлости падаше као лепеза кроз одшкринута врата на угажену траву и продираше горе до дрвећа, оштро осветљавајући беличасто наличје густога лишћа. Девојка, по изгледу собарица, стојаше у дућану леђима окренута вратима и цењкаше се нешто с газдом: испод црвене мараме, набачене на главу, придржаване голом руком испод браде, једва су се видели њени округли обрашчићи и танак врат. Мла-

дићи ступише на пругу светлости, Шубин завири у дућан, застаде и викну: „Анушка!" Девојка се живо обрну. Указа се пријатно, мало пошире, али свеже лице с црним очима и црним обрвама. „Анушка!" понови Шубин. Девојка га погледа, уплаши се, застиде се и, не свршивши куповину, изиђе на врата, промаче мимо њих и, полако, обазирући се, пође друмом лево. Трговац, човек дежмекаст и равнодушан према свему на свету, као и сви ситни трговци ван града, викну за њом и зовну је, а Шубин се обрати Берсењеву речима: „ето, то је, видиш... овде имам једну познату породицу... дакле код њих... не мисли..." — и, не довршивши почети говор, појури за девојком.

— Убриши бар сузе, — довикну му Берсењев, не могавши да задржи смех.

Али кад се вратио кући, на лицу му не беше веселог израза, нити се смејао више. Ни за тренутак не поверова у оно што му Шубин рече, али реч коју он изговори дубоко му зађе у душу. „Павле ми се руга" мислио је он... „али она ће се ма кад заљубити... Кога ли ће она заволети?"

У Берсењевљевој соби стајаше стари, мали клавир, с меким и пријатним, ма да не сасвим чистим звуком. Берсењев седе за клавир и поче изазивати акорде. Као и сви руски племићи, он је у детињству учио свирање, и, готово као и сви руски племићи, свирао је врло рђаво, али је страсно волео

музику. Искрено говорећи, он у њој није волео уметност и облик у коме се изражава (симфоније и сонате, чак и опере, изазивале су код њега тугу), већ њену стихију. Волео је оне нејасне и слатке, беспредметне и широке осећаје, што их у души изазивају спајање и преливи звукова. Више од сата не устаде од клавира, понављајући много пута једне исте акорде, невешто тражећи нове, заустављајући се и губећи се на смањеним септимама. Срце му је плакало, и очи му се не једанпут напунише сузама. Није их се стидео, јер беху прикривене мраком. „Има право Павле, помисли он, и ја предосећам да се ово вече неће поновити." Најзад устаде, запали свећу, обуче халат,[1] узе с полице другу свеску *Историје Хохенштауфена од Раумера* и, уздахнувши неколико пута, поче пажљиво читати.

[1] Собна хаљина. — Прим. прев.

VI

Међутим се Јелена беше вратила у своју собу и села пред отворен прозор, наслонивши главу на руке. Беше јој ушло у навику да тако крај прозора своје собе проведе бар четврт сата свако вече. У то време говорила је са самом собом, дајући себи рачуна о протеклом дану. Недавно беше навршила двадесету годину. Била је високог раста, имала је бледо и тамно лице, велике плаве очи испод сведених обрва, окружене ситним пегама, чело и нос савршено праве, уста стиснута, и доста оштар подбрадак. Загасито смеђа коса падала јој је ниско по танком врату. У целом њеном бићу, у изразу лица, пажљивом и мало бојажљивом, у јасном али несталном погледу, у нешто усиљеном осмеху, у тихом и неравном гласу, беше нешто нервозно, електризовано, нешто силно и нагло, једном речју нешто што се није могло сваком допасти, што је неке чак и одбијало. Руке су јој биле узане и ружичасте, с дугачким прстима, ноге такође узане. Ишла је брзо, готово нагло, мало нагнута напред. Расла је врло необично; најпре је обожавала оца, затим се

НЕДОСТАЈУ СТРАНИЦЕ 50 - 51

скидајући очију с Каће, и све на њој тада — њене црне, ватрене, готово животињске очи, њене преплануле руке, пригушен гласић, па чак и сама поцепана хаљина — чинило се Јелени нешто особито, мал' те не свето. Јелена се враћала кући и дуго би затим мислила о просјацима, о божјој вољи; мислила би о томе како да себи отсече орахову палицу, па с торбицом на леђима да побегне с Каћом, како би се скитала по друмовима с венцем од различка на глави — једном је видела Каћу с таквим венцем. Ако би ко од родбине у то време ушао у собу, она би се туђила и гледала га срдито. Једанпут је по највећој киши отишла у врт на састанак с Каћом и сву хаљину запрљала. Отац, видећи је такву, назва је сељанком. Она плану сва и дође јој страшно и необично у срцу. Каћа је често певала некакву полудивљачку војничку песму. Јелена научи ту песму. Ана Васиљевна чу је и наљути се.

— Од кога си научила ту гадост? — запита она своју кћер.

Јелена само погледа матер и не рече ни речи. Она је осећала да би пре допустила да је растргну него што би одала своју тајну, и опет јој дође нешто страшно и слатко у срцу. Уосталом, познанство с Каћом и није трајало дуго: јадно девојче доби врућицу и за неколико дана умре.

Јелена је много туговала, дуго није могла заспати ноћу кад је дознала за смрт Каћину. Последње

речи просјачког девојчета једнако су јој звониле у ушима и чињаше јој се као да је зову...

А године су пролазиле; брзо и неосетно, као вода под снегом, пролазила је Јеленина младост у спољашњем нераду, у унутрашњој борби и немиру. Другарица није имала: од свију девојака које су долазиле у кућу Стаховљеву, ни с једном се није зближила. Родитељска власт никад не притискиваше Јелену, у шеснаестој години беше она готово сасвим независна. Живела је својим животом, али животом усамљеним. Њена се душа и разгоревала и гасила сама, она се вила тамо амо као тица у кавезу, али кавеза није било, она је била слободна, нико је није спутавао и задржавао, али се ипак отимала и мучила. Никад није разумевала саму себе, шта више, бојала се саме себе. Све што ју је окружавало чињаше јој се као нешто непојмљиво, бесмислено. „Како да живим без љубави? А немам кога волети!" мислила је она и увек би јој страшне мисли и осећаји обузели душу. У осамнаестој години умало је не умори љута грозница; њен, из темеља потресен, али од природе здрав и снажан организам дуго се није могао опоравити; најзад и последњи трагови болести ишчезоше, али је отац Јелене Николајевне увек пакосно говорио да му кћи још увек пати од живаца. Понекад би јој дошла мисао да она жели нешто што нико не жели, о чему нико и не мисли у целој Русији. Затим би се умирила, шта више исмевала саму себе. Неко би време сасвим безбрижно

НЕДОСТАЈУ СТРАНИЦЕ 54 - 55

каним ципелама сажали се најзад на Берсењева и показа му стан Инсарова. Берсењев га нађе код куће. Био је најмио собу баш код оног истог кројача који је онако равнодушно гледао кроз окно мучење залуталог човека, — велику, готово сасвим празну собу с тамно-зеленим зидовима, трима квадратним прозорима, малом постељом у једном углу, кожним диваном у другом, и великим кавезом, обешеним под саму таваницу; у том кавезу живео је некад славуј. Инсаров пође у сусрет Берсењеву, чим овај пређе преко прага, али не рече: „гле, то сте ви!" или: „ах, Боже мој, откуд тако?" Не рече ни „добар дан!", него му просто стеже руку и доведе га до једине столице која беше у соби.

— Седите, — рече он, седајући и сам на крајичак стола.

— Видите, код мене је још неред, — додаде Инсаров, показујући хрпу хартија и књига на поду, — још се нисам наместио. Нисам имао времена.

Инсаров је говорио сасвим правилно руски, изговарајући сваку реч снажно и чисто, али његов грлени, па ипак пријатни глас није звучао руски. Туђинско порекло Инсарова (био је родом Бугарин) још више је одавала његова спољашњост: беше то млад човек од својих двадесет пет година, мршав и жилав, с упалим грудима и чворноватим рукама; имао је оштре црте лица, нос грбав, смеђу, праву косу, ниско чело, мале, продирне, упале очи,

густе обрве. Кад би се осмехнуо, показиваху се дивни бели зуби испод танких, строгих, сувише јасно оцртаних усана. На себи је имао стари, али чист, до грла закопчан капут.

— Зашто сте се иселили из вашег пређашњег стана? — запита га Берсењев.

— Овај је јефтинији а и ближе университету.

— Та сад је распуст... А и како имате воље да лети живите у вароши? Кад сте се већ решили да се селите, бар да сте отишли где у поље.

Инсаров не одговори ништа на ту примедбу, него понуди Берсењеву лулу, промрмљавши: „Опростите, немам ни цигарета, ни цигара."

Берсењев запали лулу.

— Ја сам, — настави он, — најмио себи кућицу близу Кунцова. Врло јефтино и врло удобно. Чак имам једну сувишну собу на горњем спрату.

Инсаров опет ништа не одговори.

Берсењев поче отезати.

— Чак сам мислио, — поче он опет, пуштајући из уста танак млаз дима, — ако би се, на пример, нашао когод... ви, на пример, мислио сам, који би хтео... који би пристао да се настани код мене тамо горе... како би то било лепо! Шта ви мислите, Димитрије Никанорићу?

Инсаров га погледа својим малецним очицама.

— Ви ми предлажете да живим код вас на летњиковцу?

НЕДОСТАЈУ СТРАНИЦЕ 58 - 59

првом тренутку он као да разумеде све и замишљено проговори: „близу Кунцова?" а затим нагло отвори врата и повика: „А шта ћемо са квартиром?" Инсаров га умири. „Јер треба да се зна", понови кројач грубо и ишчезе.

Берсењев оде врло задовољан успехом своје понуде. Инсаров га испрати до самих врата, с љубазном, у Русији слабо употребљивом учтивошћу и, оставши сам, брижљиво скиде свој капут и поче распремати своје хартије.

VIII

Увече, тога истога дана, седела је Ана Васиљевна у својој соби за примање, готова да заплаче. Осим ње, у соби беху још и њен муж и неки Увар Ивановић Стахов, не рођени стриц Николе Артемијевића, заставник у оставци, човек од шездесет година, тако дебео да се једва могао кретати, са жутим дремљивим очима и безбојним дебелим уснама на жутом подбулом лицу. Откако је дао оставку, стално је живео у Москви, од интереса са мале главнице, коју му беше оставила жена, рођена у трговачкој кући. Он ништа није радио, а тешко и да је мислио, чувао је своје мисли за се. Једанпут само у животу беше узбуђен и показа делатност, а то онда кад у новинама прочита о новом инструменту на светској изложби у Лондону. „контрабомбардону", и пожеле да поручи тај инструменат; чак је распитивао, куда да пошаље новац, преко које банке? Увар Ивановић носио је пространи капут дуванске боје и белу мараму око врата, јео је често и много, а у тешким случајевима, то јест увек кад је имао да искаже ма какво мишљење, грчевито је

НЕДОСТАЈУ СТРАНИЦЕ 62 - 63

зубе Никола Артемијевић и опет поче корачати по соби. — Ја никако нисам о томе говорио.

— Молим вас, Paul мора да се извини пред вама.

— Молим вас, нашто ми његово извињење? И шта је то извињење? То су само фразе.

— Како нашто? Треба га умудрити.

— Умудрите га ви сами. Вас ће пре послушати. Ја немам права над њим.

— Не, Никола Артемијевићу, ви сте данас још од самог доласка рђаво расположени. Шта више, видим да сте омршали у последње време. Бојим се да вам лечење не помаже.

— Лечење ми је врло потребно, — рече Никола Артемијевић, — јер ми јетра није у реду.

У том тренутку уђе Шубин. Изгледао је уморан. Лак, једва приметно ироничан осмех играо му је на уснама.

— Ви сте ме звали, Ана Васиљевна? — рече он.

— Разуме се, звала сам те. Молим те, Paul, то је страшно. Врло сам незадовољна тобом. Како можеш да врећаш Николу Артемијевића?

— Је ли вам се Никола Артемијевић жалио на мене? — запита Шубин и, са оним истим осмехом на уснама, погледа у Стахова.

Овај се окрену и обори очи.

— Да, жалио ми се. Ја не знам шта си му скривио, али ти си дужан да му се одмах извиниш, зато што је његово здравље врло разорено, а најзад

што ми сви у млађим годинама треба да поштујемо своје добротворе.

„Ох, логика!" помисли Шубин и обрати се Стахову:

— Готов сам да вам се извиним, Никола Артемијевићу, ако сам вас збиља увредио, — рече он с учтивим полупоклоном.

— То уопште... не тражим, — рече Никола Артемијевић, избегавајући Шубинов поглед. — Уосталом, радо вам праштам, јер знате да нисам строг човек.

— О, то је изван сваке сумње! — рече Шубин. — Али допустите да вас запитам, зна ли Ана Васиљевна у чему је управо моја кривица?

— Не, ја ништа не знам, — рече Ана Васиљевна, истежући врат.

— Боже мој! — повика ужурбано Никола Артемијевић, — колико сам пута молио и преклињао, колико сам пута говорио како су ми непријатна та објашњења и призори! Дођем кући, хтео бих да се одморим, — кажу: породични круг, intérieur, имај породицу, кад тамо призори, непријатности. Ни тренутка мира. По невољи поћеш у клуб, или... или куда било. Жив човек има своју физику, а она има своје потребе, међутим овде...

И, не довршивши започети говор, Никола Артемијевић брзо изиђе из собе и лупи вратима. Ана Васиљевна погледа за њим.

— У клубу? — тужно прошапута она. — Не идете ви у клуб, ветрогоњо. У клубу немате коме да поклањате своје коње — па још сиве! Моја најмилија боја! Јесте, јесте, лакомислени човече, — додаде она повишеним гласом, — не идете ви у клуб. А ти, Paul, — настави она, устајући, — како те није стид? Чини ми се, ниси више мали. Ето сад ме опет заболела глава. Знаш ли где је Зоја?

— Чини ми се, у својој соби горе. Ова лукава лија увек се од овакве олује сакрије у своју јаму.

— Доста, доста, молим те! — Ана Васиљевна погледа око себе. — Јеси ли видео моју чашу са утрвеним реном? Paul, буди тако добар, немој ме више љутити.

— Зар вас ја љутим, теткице? Дајте да вам пољубим ручицу. А ваш рен видео сам у кабинету на сточићу.

— Дарја га увек заборави негде, — рече Ана Васиљевна, одлазећи и шуштећи својом свиленом хаљином.

Шубин хтеде поћи за њом, али застаде, чувши за собом тихи глас Увара Ивановића.

— Друкчије би тебе, балавца, требало... — говорио је испрекидано заставник у оставци.

Шубин му приђе.

— А зашто би ме требало, поштовани Уваре Ивановићу?

— Зашто? Млад си, треба да поштујеш. Јест.

— Кога?

— Кога? Па зна се кога. Не цери се.

Шубин прекрсти руке на груди.

— Ах ви, претставниче општега начела, — повика он, — сирова сељачка снаго, ви, темељу друштвене зграде!

Увар Ивановић заигра прстима.

— Доста, брате, не наводи ме у искушење.

— Ево ти га на, — настави Шубин, — племић већ у годинама, а колико је у њему још скривене срећне детињске вере! Поштовати! А знате ли ви, стихијни човече, зашто се Никола Артемијевић срди на мене? Та ја сам данас цело пре подне провео код његове Немице, па смо данас све троје заједно певали: „Не иди од мене", само да сте чули. Вас то, чини ми се, дира. Певали смо, господине мој, певали, — најзад ми се и досадило. Видим, није добро, много је нежности. Почео сам да их дражим. Испало је добро. Она се прво наљутила на мене, затим на њега, а затим се он на њу наљутио и казао јој да је он само код куће срећан, да је тамо његов рај; а она му на то казала да је неморалан; а ја сам опет њој казао: О, по немачки; он оде, а ја остадох, он је дошао овамо, то јест у рај, а у рају му тешко. Ето зашто је почео да гунђа Е сад, шта мислите, ко је крив?

— Разуме се, ти, — одговори Увар Ивановић.

Шубин упре очи у њега.

— Усуђујем се да вас упитам, поштовани витеже, — поче он смерним гласом, — да ли сте те загонетне речи изволели изговорити узимајући у обзир своје мислилачке подобности, или под навалом тренутне потребе да произведете ваздушни потрес који се зове звук?

— Не доводи ме у искушење, рекох ти, — простења Увар Ивановић.

Шубин се насмеја и побеже напоље.

— Хеј, — викну, четврт сата доцније, Увар Ивановић, — овај... чашицу ракије.

Слуга у козачком оделу донесе на служавнику ракију и закуске. Увар Ивановић узе лагано чашицу са служавника и дуго је с усиљеном пажњом гледаше, као да не може добро да схвати шта му је то у руци. Затим погледа у слугу и запита: не зове ли се Василије? Затим доби жалостан израз, испи ракију, узе два три залогаја и поче по џепу тражити марамицу за нос. Слуга у козачком оделу већ одавно беше однео служавник и боцу на место, и остатак кечиге беше појео, и већ беше заспао, заклонивши се господиновим капутом, а Увар Ивановић још непрестано држаше раширену марамицу и с оном истом усиљеном пажњом гледаше час кроз прозор, час у под, час у зидове.

IX

Шубин се врати у свој стан и расклопи књигу. Собар Николе Артемијевића уђе обазриво у његову собу и предаде му мало троугласто писамце, запечаћено великим печатом са грбом. „Надам се, беше у писму, да ви, као поштен човек, нећете допустити себи да ма и једном речицом споменете неку меницу о којој је јутрос била реч. Вама су познати моји односи, моја начела, као и незнатност своте и друге околности. На послетку, има породичних тајна, које се морају поштовати, а породични мир је таква светиња коју нарушавају само êtres sans coeur,[1] међу које немам повода да вас бројим! (Ово ми писамце вратите). Н. С."

Шубин при дну написа оловком: „Не брините се, ја још досад нисам извлачио марамице из џепова", врати писамце собару и опет се лати књиге. Али она му брзо испаде из руку. Он погледа на румено небо, на два висока бора који стајаху одвојено од осталих дрвета, и помисли: „борови су

[1] Људи без срца. — Прим. прев.

дању модрикасти, а како су дивно зелени увече", па пође у парк с потајном надом да ће тамо наћи Јелену. Није се преварио. Пред њим, на стази међу шибљем, промаче њена хаљина. Он пође за њом и, достигнувши је, рече:

— Не гледајте ме, јер не заслужујем.

Она га брзо погледа, брзо се осмехну и пође даље, у дубину парка. Шубин пође за њом.

— Ја вас молим да ме не гледате, — поче он, — а говорим с вама, очигледна противуречност! Али свеједно, није ми први пут. Сад сам се сетио да вас још нисам молио за опроштај, као што је ред, због мога јучерашњег глупог испада. Срдите ли се још на мене, Јелена Николајевна?

Она застаде, али му не одговори одмах, не што се срдила, већ што јој мисли беху далеко.

— Не, — рече она најзад, — ја се нимало не срдим.

Шубин угризе усне.

— Какво забринуто... и какво равнодушно лице! — промуца он. — Јелена Николајевна, — настави он, повишеним гласом, — допустите ми да вам испричам једну причицу. Ја сам имао једнога пријатеља, а овај је опет имао друга, који се у први мах понашао као што приличи честитом човеку, али се затим пропио. Једном рано ујутру мој пријатељ сретне га на улици (а већ су се били приметно разишли), сретне га и види да је пијан. Мој пријатељ

окрене главу од њега. А овај му приђе и каже: „Ја се не бих љутио да сте прошли мимо мене а да ме не поздравите, али зашто окрећете главу? — Можда то чиним од туге. — Мир пепелу моме!"

Шубин ућута.

— То је све? — запита Јелена.

— Све.

— Нисам вас разумела. На шта циљате? Баш сад рекосте да вас не гледам.

— Јест, а сад опет кажем да није лепо окретати главу.

— А зар сам ја... — поче Јелена.

— А зар нисте?

Јелена лако порумене и пружи Шубину руку. Он је снажно стеже.

— Ви као да сте ме ухватили у некој рђавој намери, — рече Јелена, — али је ваша сумња неоснована. Нисам ни помислила да се туђим од вас.

— Рецимо да нисте. Али признајте да у вашој глави има хиљаду мисли, од којих ми ни једну не бисте поверили. Шта? Зар нисам казао истину.

— Може бити.

— Али зашто је то? Због чега?

— Моје мисли ни мени самој нису јасне, — рече Јелена.

— Па поверите их другоме, — прихвати Шубин. — Али ја ћу вам рећи у чему је ствар. Ви имате рђаво мишљење о мени.

— Ја?

— Јест, ви. Ви мислите, да је код мене све у пола неискрено, јер сам уметник, да сам неспособан не само за какав рад, — ту може бити имате право, — него чак и за неко истинито, дубоко осећање: да ја не могу искрено ни заплакати, да сам брбљавац и сплеткаш, — и то све зато што сам уметник. Шта нам остаје после тога, нама несрећним, Богом осуђеним људима? На пример, ја бих се заклео да ви не верујете у моје кајање!

— Не, Павле Јаковљевићу, ја верујем да се кајете и верујем и у ваше сузе. Али чини ми се да вас то кајање, а и сузе, само забављају.

Шубин се трже.

— Не, ја видим, да је то, како се лекари изражавају, неизлечиви случај, casus incurabilis. Не остаје ми друго већ да приклоним главу и да се покорим. А међутим, Боже мој: је ли могућно да је то истина, је ли могућно да се ја непрестано носим са собом, кад поред мене живи таква душа? И знати да никад нећеш проникнути у ту душу, никад нећеш дознати због чега тугује, чему се радује, шта се у њој збива, шта жели, куда тежи. . . Реците, — проговори он после кратког ћутања, — ви никад, ни за шта, ни у ком случају не бисте могли волети уметнике?

Јелена га погледа право у очи.

— Не мислим, Павле Јаковљевићу; не.

— Што је требало и доказати, — рече Шубин с комичном тугом на лицу. — После овога, мислим, најбоље би било да вас не узнемиравам у вашој усамљеној шетњи. Професор би вас запитао: а на основу чега сте казали да не мислите? Али ја нисам професор, него дете, по вашем мишљењу, али и од деце се не окрећу, упамтите. Збогом. Мир пепелу моме!

Јелена хтеде да га задржи, али се предомисли и рече:

— Збогом.

Шубин оде од куће. Близу Стаховљевог летњиковца срете Берсењева. Он је ишао брзим корацима, с погнутом главом и са затуреним на потиљак шеширом.

— Андреја Петровићу! — повика Шубин.

Овај застаде.

— Иди, иди, — настави Шубин, — ја тек онако, али те не задржавам. Иди право у парк, тамо ћеш наћи Јелену. Она те, чини ми се, чека... у сваком случају, некога чека... Разумеш ли ти јачину тих речи: она чека! А знаш ли, брате, каква чудна околност? Замисли, ја већ две године живим у истој кући с њом, заљубљен сам у њу, а тек сад, овога тренутка, ја сам је не само разумео, него и прозрео. Прозрео и одмахнуо руком. Не гледај ме, молим те, с тако притворним потсмехом, који тако не доликује озбиљном изразу твога лица. Ах, да,

разумем, ти би хтео да ме потсетиш на Анушку. Па шта? Ја не одричем. За нас и јесу само Анушке. Живеле Анушке и Зоје, па чак и саме Августине Христијановне! А сад иди Јелени, а ја одлазим... мислиш Анушки? Не, брате, још горе: идем кнезу Чукурасову. Има такав мецена, по рођењу Татарин из Казана, нешто налик на Волгина. Видиш ли ову позивницу, ова слова: R.S.V.P.[1] Ни овде на селу немам од њих мира. Addio![2]

Берсењев саслуша Шубинову тираду ћутећи и мало као забринуто; затим уђе у двориште Стаховљевог летњиковца. Шубин доиста оде кнезу Чикурасову, коме изговори на најлепши начин највеће грубости. Добротвор из рода казанских Татара кикоташе се, а гости његови смејаху се, али нико не беше весео, и, растајући се, сви беху рђаво расположени. Тако се два мало позната господина, кад се сретну на Невском Проспекту, осмехују један на другога, притворно скупљају очи, нос и образе, а одмах, чим прођу један поред другог, заузимају пређашњи равнодушан или утучен, у већини случајева хемероидски израз.

[1] Молим да одговорите. — Прим. прев.

[2] Збогом. — Прим. прев.

X

Јелена прими пријатељски Берсењева, али не у врту, већ у соби за примање и, одмах, готово нестрпљиво, обнови јучерашњи разговор. Била је сама: Никола Артемијевић беше некуд ишчезао, Ана Васиљевна лежала је горе са мокрим облогом на глави. Зоја је седела поред ње, са уредно раширеном хаљином и рукама прекрштеним на крилу. Увар Ивановић дремао је у мезанину на широком и угодном дивану, који су звали „спавало". Берсењев се опет сети свога оца: поштовао је његову успомену као свету. Да кажемо и ми неколико речи о њему.

Господар од осамдесет и две душе, које је пред своју смрт ослободио, образован, стари гетингенски ђак, писац рукописног дела о *Преступима или преображају духа у свету,* дела у којима шелингијанизам, сведенборгијанизам и републиканизам беху помешани на најоригиналнији начин, — отац Берсењевљев доведе га у Москву још као малог, одмах после смрти његове матере, и сам поче да се занима његовим васпитањем. Он се спремао за сваки час, трудио се необично савесно, али сасвим безуспешно. Био је сањалица, књижевник, мистичар, го-

ворио је запињући, муклим гласом, изражавао се нејасно и замршено, све у поређењима, устручавао се чак и од сина, кога је волео страсно. Није дакле чудо што је син трептао очима на његовим часовима, али ни за длаку није напредовао. Старац (беше му педесет година, женио се врло доцкан) напослетку увиде да ствар не иде како ваља и смести свога Андрјушу у неки завод. Андрјуша поче учити, али се испод родитељског надзора не ослободи; отац га је често посећивао, досадивши управнику својим поукама и разговорима, наставницима такође беше непријатан незвани гост, час по доносио им је некакве, по његовим речима, врло паметне књиге о васпитању. Чак и ђацима беше неугодно да гледају мрког и роавог старца, и његову мршаву фигуру одевену увек у некакав нарочити сиви фрак. Ђаци тада нису могли ни слутити да тај озбиљни господин који се никад не смеје, са својим штркљастим ходом и дугачким носом, све њих, скоро као и свога сина, воли и подједнако се о свима брине. Једанпут хтеде да им нешто прича о Вашингтону: „Млади ученици!" поче он, али при првом звуку његова необична гласа млади ученици побегоше. Честити гетингенац није живео на ружама: увек је био забављен историским током, свакојаким питањима и претпоставкама. Кад млади Берсењев ступи на университет, ишао је и он с њим на предавања; али га здравље поче изневеравати. Догађаји од 1847

године потресоше га из основа (требао је целу књигу да прерађује) и он умре преко зиме 1853 године не дочекавши да му син сврши школовање на универзитету, али га унапред поздрави као кандидата и благослови га да служи науци. „Предајем ти буктињу, говорио је на два сата пред смрт, ја сам је држао док сам могао, не испуштај ни ти ову буктињу до краја".

Берсењев је дуго говорио с Јеленом о свом оцу. Нелагодност коју је обично осећао у њену присуству беше ишчезла, а није ни муцао тако јако. Разговор пређе на тему о универзитету.

— Реците ми, — запита Јелена — је ли било међу вашим друговима знаменитих људи?

Берсењев се опет сети Шубина.

— Није, Јелена Николајевна, морам вам рећи истину, да међу нама није било ни једног изванредног човека. А и откуд! Кажу да их је некад било на московском универзитету! Само не сад! Сад је то обична школа, а не универзитет. Мени је било тешко међу мојим друговима, — додаде он нижим гласом.

— Тешко...? — прошапта Јелена.

— Уосталом, — настави Берсењев, — морам узети реч натраг. Познајем једнога студента, истина не из моје групе, који је заиста човек достојан пажње.

— Како се зове? — запита Јелена живо.

— Инсаров, Димитрије Никаноровић. Он је Бугарин.

— Није Рус?

— Није.

— Зашто живи у Москви?

— Дошао је овамо да учи, а знате какав му је циљ? Он има једну мисао: да ослободи своју отаџбину. И судбина му је необична. Отац му је био прилично имућан трговац из Трнова. Трново је сада мала варошица, али у стара времена било је престоница Бугарске, кад је Бугарска била још независна краљевина. Он је трговао у Софији, имао је веза са Русијом; његова сестра, рођена тетка Инсаровљева, и сад живи у Кијеву, где је удата за једног професора историје у тамошњој гимназији. 1835 године, дакле пре осамнаест година, извршен је страшан злочин: мати Инсаровљева је одједном нестала без трага; после недељу дана нашли су је заклану.

Јелена се стресе. Берсењев умуче.

— Наставите, наставите, молим вас, — рече она.

— Говорило се да ју је ухватио и убио турски ага; њен муж, отац Инсаровљев, кад је дознао истину, хтео да је освети, али је само ранио мачем агу... Њега су стрељали.

— Стрељали? Без суда?

— Да. Инсарову је тада била осма година. Он остаде на старању код суседа. Сестра дознаде за судбину братовљеве породице и зажеле да узме код себе братанца. Тако га послаше у Одесу, а оданде

у Кијев. У Кијеву је живео пуних дванаест година. Зато тако добро говори руски.

— Он говори руски?

— Као ја и ви. Кад је навршио двадесет година (то је било у почетку 1848 године), зажеле да се врати у отаџбину. Био је у Софији и Трнову, прошао је целу Бугарску уздуж и попреко и провео у њој две године, учећи поново матерњи језик. Турска влада гонила га је и без сумње да се за те две године излагао великим опасностима; један пут сам видео на његовом врату велики ожиљак, вероватно траг од ране, али он не воли да говори о томе. Он је такође ћуталица, своје врсте. Покушао сам да дознам нешто више, али узалуд. Одговарао је општим фразама. Врло је упоран. 1850 године вратио се опет у Русију, у Москву, у намери да се усаврши у наукама, и да се, како он вели, упозна са Русима, а затим, кад изађе са универзитета...

— Шта ће онда? — прекиде Јелена.

— Бог зна. Тешко се унапред може предвидети.

Јелена не скиде дуго очију са Берсењева.

— Врло сте ме заинтересовали тим причањем, — рече она. — Како изгледа, тај ваш, како оно, рекосте, да се зове... Инсаров?

— Како да вам кажем? За мене није ружан. Али ви ћете га и сами видети.

— Како?

— Довешћу га вама. Он прекосутра прелази у наше сеоце и живеће код мене у моме стану.

— Збиља? Али хоће ли хтети да дође к нама?

— Како да не! Биће му врло пријатно.

— Није охол?

— Он? Нимало. То јест, како се узме, он је охол, али не у том смислу како ви разумете. Новаца, на пример, не би ни од кога позајмио.

— А је ли сиромах?

— Па није богат. Кад је био у Бугарској, покупио је неке незнатне остатке од очевог имања, а нешто га и тетка помаже, али све је то ситница.

— Мора да је врло карактеран, — примети Јелена.

— Да, то вам је челичан карактер. А у исто време, видећете, има у њему нечег детињастог, искреног, поред све његове усредсређености и повучености. До душе, његова искреност није она наша дроњава искреност, искреност људи који и немају шта да крију... Али ето, довешћу вам га, почекајте.

— А да ли се снебива? — запита опет Јелена.

— Не, само се саможиви људи снебивају.

— А зар сте ви саможиви?

Берсењев се збуни и одмахну рукама.

— Учинили сте ме радозналом, — настави Јелена.
— Е, а реците ми, да ли се он осветио томе турском аги?

Берсењев се насмеши.

— Освете се налазе само у романима, Јелена Николајевна: а међутим за дванаест година могао је ага и умрети.

— Али, господин Инсаров није вам ништа о томе говорио?

— Ништа.

— Зашто је ишао у Софију?

— Тамо је живео његов отац.

Јелена се замисли.

— Ослободити отаџбину! — рече она. — Страшно је изговорити такве речи, тако су велике...

У том тренутку уђе у собу Ана Васиљевна и разговор се прекиде.

Необична осећања су узбуђивала Берсењева кад се то вече вратио кући. Није се кајао шта је обећао Јелени да ће је упознати са Инсаровом, налазио је да је дубок утисак што га је код ње произвело његово причање о младом Бугарину сасвим природан... није ли он сам намерно увећавао тај утисак? Али се опет неко тамно и скривено осећање беше угнездило у његову срцу, морила га је туга. Ипак му та туга не сметаше да узме *Историју Хохенштауфена* и да настави читање од оне странице на којој дан пре беше стао.

XI

Два дана доцније, Инсаров се, као што беше обећао, досели к Берсењеву са својим пртљагом. Послуге није имао, али он без ичије помоћи доведе своју собу у ред, уреди намештај, обриса прашину и почисти под. Особито се дуго мучио са столом за писање, који никако не могаше да смести на одређено место; али Инсаров, са својственом му ћутљивом упорношћу, постиже најзад шта је хтео. Наместивши се, он замоли Берсењева да прими десет рубаља унапред, узе дебелу палицу и оде да разгледа околину свога новога стана. Вратио се после три сата и, на Берсењевљев позив да руча с њим, одговори да му за данас неће отказати, али да је већ уговорио са газдарицом да се отсад код ње храни.

— Бог с вама! — рече Берсењев. — Она ће вас рђаво хранити, та жена сасвим не уме да кува. Зашто нећете да се заједно хранимо? Делићемо расходе на половину.

— Моја средства не допуштају ми да се храним тако као ви, — одговори Инсаров смешећи се.

У том осмеху беше нечега чему се није могло противити. Берсењев не рече ни речи више. После ручка предложи он Инсарову да га одведе Стаховљевима, али му овај одговори да је то после подне одредио да пише писма својим Бугарима и зато га моли да одложи посету Стаховљевима за други дан. Његова непоколебљива воља била је позната Берсењеву још из раније, али тек сад, живећи с њим под једним кровом, могао се коначно уверити да Инсаров никад не мења своју одлуку, као што и не одлаже дато обећање. Берсењеву, као правоме Русу, чињаше се та, више но немачка тачност, у први мах, врло необична, помало чак смешна, али се убрзо навикну на њу и најзад увиде да је она, ако не достојна поштовања, а оно бар врло угодна.

Сутрадан по својој селидби, Инсаров устаде у четири сата изјутра, обиђе готово цело Кунцово, окупа се у реци, попи чашу хладног млека и прихвати се посла, а имао је много да ради: учио је и руску историју, и права, и политичку економију, преводио је бугарске песме и летописе, скупљао је грађу за источно питање, писао је руску граматику за Бугаре, а бугарску за Русе. Берсењев сврати к њему и поразговара о Фајербаху. Инсаров га је слушао пажљиво, одговарао ретко, али умесно; из његових одговора могло се видети да је он сам себи давао рачуна је ли управо потребно изучавати Фајербаха или се може проћи и без њега. Берсењев пређе за-

тим на његов рад и замоли га да му нешто покаже. Инсаров му прочита свој превод двеју трију бугарских песмица и зажеле да чује његово мишљење. Берсењев нађе да је превод тачан, али није довољно жив. Инсаров прими његову примедбу к знању. Са песама Берсењев пређе на савремени положај Бугарске, и ту одмах опази како се Инсаров при спомињању отаџбине сав преобрази: не што му се лице запламтело или што му се глас подигао — не, већ све његово биће као да је ојачало и пошло напред, усне му дођоше оштрије и неумитније, а у дубини очију заблиста се некакав дубок, неугасив пламен. Инсаров није волео да говори о своме путовању у отаџбину, али је о Бугарској уопште радо говорио са сваким. Говорио је полако о Турцима, о њиховом угњетавању, о страдању и сиротињи свога народа, о њиховим надама; из сваке речи провиривала је промишљена давнашња и једина страст његова.

„А покрај свега тога, мислио је Берсењев, турски ага мора да је добро платио смрт његове матере и оца."

Инсаров још не ућута, кад се врата отворише и на прагу се указа Шубин.

Он уђе у собу некако сувише слободно и добродушно. Берсењев, који га је врло добро познавао, одмах разумеде да га опет нешто пече.

— Имам част претставити се, — поче он са сјајним и искреним изразом лица, — моје је име Шубин, пријатељ сам овога младога човека. (Он показа на Берсењева.) Ви сте господин Инсаров, је ли тако?

— Ја сам Инсаров.

— Онда ми дајте руку, да се боље упознамо. Не знам да ли вам је Берсењев говорио о мени, али је мени много причао о вама. Ви сте се доселили овамо? Врло добро! Не љутите се на мене што вас тако отворено гледам. Ја сам по занимању вајар, и унапред знам да ћу вас скоро замолити за допуштење да извајам вашу главу.

— Моја глава стоји вам на расположењу, — рече Инсаров.

— Шта да радимо данас? — поче Шубин, седнувши одједном на ниску столицу и одупирући се обема рукама на размакнута колена. — Андреја Петровићу, има ли ваша племенитост какав план за данашњи дан? Време је дивно, сено и јагоде миришу тако... баш као да пијеш какав теј за груди. Требало би да начинимо какав фокус. Да покажемо новом становнику Кунцова све његове многобројне лепоте. („А њега нешто мучи", мишљаше Берсењев у себи.) Но, што ћутиш, пријатељу Хорације? Отвори твоја пророчанска уста. Хоћемо ли правити фокус или не?

— Не знам, — рече Берсењев, — како хоће Инсаров. Он се, чини ми се, спрема да ради.

Шубин се окрену на столици.

— Ви хоћете да радите? — запита он некако кроз нос.

— Нећу, — одговори овај, — данашњи дан могу посветити шетњи.

— А! — рече Шубин. — То је лепо. Хајдете, драги пријатељу, Андреја Петровићу, покрите вашу главу шеширом и пођимо куд нас очи воде. Очи су нам младе, виде далеко. Ја знам једну малу, врло рђаву гостионицу, у којој ће нам дати најгори ручак, али ћемо зато ипак бити весели. Хајдемо!

Пола сата доцније, сва тројица ишли су обалом реке Москве. Инсаров је имао неку врло необичну капу, која изазва у Шубина неко неприродно одушевљење. Инсаров је корачао лагано, гледао, дисао, говорио и смешкао се мирно: посветио је тај дан задовољству и предао се потпуном уживању. „Овако шетају добри дечаци недељом", пришану Шубин на уво Берсењеву. Сам пак Шубин правио је разне будалаштине, истрчавао напред, заузимао положај чувених статуа, ваљао се по трави. Мирноћа Инсаровљева није га љутила, али га је нагонила на кревељење. „Што си се тако раћеретао, Французу?" питаше га два три пута Берсењев. „Јест, ја сам Француз, полу Француз", одговори

Шубин, „а ти држи средину између шале и збиље, као што ми је говорио један слуга." Млади људи вратише се с реке и пођоше уском дубоком стазицом, која је водила кроз златну, високу раж; плава сенка падала је на једну страну ражи. Сунчани зраци, чинило се, као да клизе по врховима влаћа; шеве су певале, препелице пућпурикале, трава се свуда зеленила, поветарац лелујао је и подизао њено лишће и њихао њене цветиће. После дугог тумарања, одмарања и ћаскања (Шубин чак покуша да прескочи у пролазу једног крезубог мужика, који се увек смејао, ма шта господа с њим радила), млади људи стигоше до „рђаве" гостионице. Послужитељ их замало све не обори, и доиста их послужи врло рђавим ручком и некаквим балканским вином, што им, уосталом, ни мало не сметаше да буду врло весели, као што Шубин претсказиваше. Он сам беше највеселији од свију, али само привидно. Пио је у здравље непознатога, али великога Венелина, у здравље бугарског краља Крума, Хрума или Хрома, који је живео у време Адамово.

— У деветом веку, — поправи га Инсаров.

— У деветом веку? — узвикну Шубин. — Каква срећа!

Берсењев виде да Шубин, поред свију својих будалаштина, испада и шала, непрестано као да

испитује Инсарова, као да га пипа и да се узбуђује; међутим Инсаров је, као и раније, остајао миран и ведар.

Најзад се вратише кући, преобукоше, и да већ не би испали из колосека у који су запали тога јутра, одлучише да још истог вечера оду Стаховљевима. Шубин оде напред да јави за њихов долазак.

XII

— Сад одмах посетиће вас *јунак* Инсаров, — свечано узвикну он, улазећи у собу за примање Стаховљевих, где у тај мах беху само Јелена и Зоја.

— Wer?[1] — запита Зоја немачки. У забуни увек је говорила матерњим језиком.

Јелена се исправи. Шубин је погледа са шаљивим осмејком. Њој то беше криво, али не рече ни речи.

— Јесте ли чули, — понови он, — господин Инсаров долази овамо.

— Чула сам, — рече она, — а чула сам и како сте га назвали. Ја вам се дивим. Нога господина Инсарова још није ни прешла праг, а ви сматрате за потребно да се кривите.

Шубин се одједном сневесели.

— Имате право, ви увек имате право, Јелена Николајевна, — прошапута он, — али ја то тек онако, Бога ми. Ми смо данас цео дан шетали заједно и могу вам рећи да је он красан човек.

— Нисам вас питала о томе, — рече Јелена и устаде.

[1] Ко? — Прим. прев.

— Је ли млад тај господин Инсаров? — запита Зоја.

— Биће да има сто четрдесет и четири године, — одговори Шубин зловољно.

Слуга у козачком оделу јави да су пријатељи дошли. Они уђоше. Берсењев претстави Инсарова. Јелена их понуди да седну, па и сама седе, а Зоја оде горе: требало је известити Ану Васиљевну. Поче се доста безначајан разговор, као сви први разговори. Шубин је ћутећи посматрао из угла, али није имао рашта. Опазио је само код Јелене трагове уздржане љутње према њему, Шубину, и ништа више. Гледао је Берсењева и Инсарова и, као вајар, поређивао њихова лица. Обојица, мислио је он, нису лепи: Бугарин има карактеристично, подесно за вајање лице, ето баш је сада лепо осветљено; Великорус има више живописно лице: линија нема, али има физиономију. Али и у једног и у другог може се заљубити. Она још није заљубљена, али ће се заљубити у Берсењева, докона он најзад у себи.

Ана Васиљевна уђе у собу за примање и разговор узе правац сасвим као на летњиковцима, управо као на летњиковцима, а не на селу. То беше доста разнолик разговор по изобиљу предмета, али га кратке, доста мучне паузе прекидаху свака три минута: у једној таквој паузи Ана Васиљевна обрати се Зоји. Шубин разумеде њено немо цињање и

намршти се, а Зоја седе за клавир па отсвира и отпева све своје комаде. Увар Ивановић завири у собу, али само мрдну прстима и оде. Затим донесоше чај, а потом цело друштво прошета по парку... Беше се већ смркло и гости одоше.

Инсаров заиста произведе на Јелену слабији утисак но што је она мислила, или, боље рећи, он није на њу учинио онакав утисак какав је она очекивала. Свидела јој се његова отвореност и неусиљеност, а и његово лице свидело јој се; али све биће Инсаровљево, његова мирна чврстина и обична простота, некако се нису слагали с оном сликом која се створила у њеној глави причањем Берсењевљевим. Не знајући ни сама зашто, очекивала је код њега нечег више „фаталнога". Али, мислила је она, данас је врло мало говорио, томе сам ја крива, нисам га запиткивала, причекаћу други пут... али очи су му пуне израза, пуне поштења. Она је осећала да се пред њим не би приклонила, већ би му пријатељски пружила руку, али се опет двоумила: она није тако замишљала људе, налик на Инсарова, „јунаке". Ова последња реч потсети је на Шубина и, лежећи већ у постељи, сва плану и разгневи се.

— Како вам се свиђају ваши нови познаници? — запита Берсењев Инсарова кад су се враћали кући.

— Врло ми се свиђају, — одговори Инсаров, —

особито кћи. Мора да је дивна девојка. Узбуђује се, али јој то добро стоји.

— Треба да их чешће посетите, — рече Берсењев.

— Да, треба, — рече Инсаров, и више ни речи не проговори до куће. Он се одмах затвори у своју собу, али се светлост видела и кад је поноћ била превалила.

Берсењев још не беше прочитао ни једну страну од Раумера, кад му прегршт ситна песка лупи о стакло од прозора. Он се трже, отвори прозор и спази Шубина, бледог као платно.

— Баш си дериште, права ноћна тица! — поче Берсењев.

— Пст! — прекиде га Шубин, — дошао сам ти кришом, као Макс ка Агати. Неизоставно ти морам рећи две три речи насамо.

— Па уђи у собу.

— Нећу, није потребно, — одговори Шубин наслањајући се на прозор, — овако је веселије, више личи на Шпанију. Прво, честитам ти, твоје акције скачу. Твој хваљени, необични човек пропао је. За то ти добар стојим. А да ти докажем да сам непристрастан, слушај: ево ти описа господина Инсарова. Дара нема никаквог, поезије нимало, способности за рад врло много, памћење велико, памет ни разнолика, ни дубока, али здрава и жива, сувопаран и снажан, шта више речит, кад се говори о његовој, међу нама речено, досадној Бугар-

ској. Шта, рећи ћеш да нисам у праву? Још једна примедба: никад нећете један другоме говорити „ти" и нико му није тако говорио; ја сам му, као уметник, одвратан и тиме се поносим. Сувопаран је до зла бога, а све нас може у прашину сатрти. Везан је за своју отаџбину, али не као наши празни суседи што се улагују народу; сливајте се, говоре, у нама је жива вода! Зато је његова задаћа и лакша и појмљивија: треба само истерати Турке, да велика посла! Али све те особине, хвала Богу, не допадају се женскима. Не може да очара, није он оно, што смо ја и ти.

— Што и мене уплећеш? — промрмља Берсењев. — Уосталом, ниси у праву; он ти никако није одвратан, а својим земљацима говори он ти... ја то знам.

— То је друга ствар! За њих је он јунак, али морам ти рећи, ја замишљам јунаке мало друкчије: јунак не мора знати да говори, јунак риче као бик, али зато кад подигне рог, онда се руше стене. А он сам не зна зашто руши, али руши. Уосталом, у данашње време треба ваљда и јунаци да су другога калибра.

— Што те Инсаров тако занима? — запита Берсењев. — Зар си само зато дошао да ми га опишеш?

— Дошао сам зато, — рече Шубин, — што ми је код куће било врло тешко.

— Гле сад! Да нећеш опет да заплачеш?

— Потсмевај се! Али ја сам дошао овамо што бих лактове изгризао од јада, јер ме подгриза очајање, љутина, љубомора.

— Љубомора? На кога?

— На тебе, на њега, на свакога. Растрже ме мисао што је нисам пре разумео, што нисам раније умео да почнем... Али нашто говорити! Свршиће се тиме што ћу се ја непрестано смејати, лудирати и кривити, како она каже, па онда се одједанпут удавити.

— А, удавити се нећеш, — рече Берсењев.

— У овакву ноћ зацело нећу, али почекај до јесени. И у овакве ноћи људи умиру, али само од среће. Ах, срећо! Чини ми се да сад свака сенка од дрвета на путу шапуће: „Ја знам где је срећа... Хоћеш да ти кажем?" Позвао бих те да прошетамо, али ти си сад врло прозаичан. Спавај, дакле, и сањај математичке фигуре! А у мени се душа растрже. Ви, господо, видите да се човек смеје, па мислите да му је лако; можете му доказати да он самом себи противуречи, то јест, да не пати... Бог с вама!

Шубин се брзо одмаче од прозора. „Анушка!" хтеде да викне за њим Берсењев, али се уздржа: Шубиново лице доиста изражаваше дубоку тугу. После неколико тренутака Берсењеву се учини као да чује плач, устаде, отвори прозор, али све беше тихо, само се из даљине чула отегнута песма пролазника мужика; певао је *Моздокску степу*.

XIII

За време прве две недеље после селидбе Инсаровљеве у близину Кунцова, он је највише четири или пет пута посетио Стаховљеве. Берсењев им је одлазио сваки други дан. Јелена га је увек лепо примала, и увек се међу њима заподевао жив и занимљив разговор, а при свем том он се често враћао кући жалостан. Шубин се готово није ни виђао, он се са грозничавом радљивошћу занимао својом уметношћу: или се затварао у своју собу, из које је само за тренутак излазио у блузи, сав прљав од иловаче, или је проводио дане у Москви, где је имао атеље, куда су му долазили модели и италијански вајари, његови пријатељи и учитељи. Јелена још ниједанпут није разговарала с Инсаровом онако како је желела; у његовом отсуству, она се спремала да га пита о много чему; али кад би дошао, увек би се застидела своје радозналости. Њу је бунила Инсаровљева мирноћа: мислила је да она нема права да га испитује и одлучи да чека; али, поред свега тога, осећала је да је он, са сваком посетом, ма како да им је разговор био безначајан, све више

и више привлачи: али није имала прилике да остане насамо с њим, — а да се човек зближи с неким, потребан је бар један разговор у четири ока. Она је много говорила о њему с Берсењевом. Берсењев је увиђао да је Инсаров запрепастио њену машту, и радовао се што његов пријатељ није пропао, као што је Шубин уверавао. Одушевљено јој је причао, до најмањих ситница, све што је знао о њему (ми често, кад хоћемо некоме да се допаднемо, хвалимо пред њим наше пријатеље, и не мислећи да тим сами себе хвалимо), и само каткад, кад би бледи Јеленини образи порумењели, а очи се заблистале и рашириле, онда би обично тешка туга, коју је он већ осетио, обузимала његово срце.

Једнога дана Берсењев дође Стаховљевима у невреме, око једанаест сати пре подне. Јелена изађе да га прими.

— Помислите, — поче он са усиљеним осмехом, — нашега Инсарова је нестало.

— Како нестало? — запита Јелена.

— Нестао. Пре два дана отишао је некуд и од то доба га нема.

— А није вам казао куда ће?

— Није.

Јелена се спусти на столицу.

— Зацело је отишао у Москву, — промрмља она, трудећи се да изгледа равнодушна, а у исто

време чудила се сама себи зашто жели да је равнодушна.

— Не верујем, — одговори Берсењев. — Није отишао сам.

— А с ким је отишао?

— Пре два дана, пред подне, долазила су му два човека, мора да су његови земљаци.

— Бугари? По чему то мислите?

— По томе, што су, колико сам ја могао чути, разговарали с њим на неком језику који нисам разумео, али је језик био словенски... Ето, Јелена Николајевна, ви налазите да у њему нема ничега тајанственог, а нашто онда та тајанствена посета? Замислите, дошли к њему и почели да вичу и да се свађају, тако дивљачки и пакосно... И он је викао.

— И он?

— И он. Викао је на њих. Они као да су се тужили један на другога. И још да сте видели те посетиоце! Лица опаљена, широка, тупа, орловски носеви, сваки је имао по четрдесет година, рђаво одевени, прашљиви, знојави, по изгледу занатлије, али нису ни занатлије ни господа... Бог би знао шта су.

— Па је ли он с њима отишао?

— Да, најпре их је нахранио, па онда отишао с њима. Газдарица ми је причала да су та двојица појели велики лонац каше. Тако су, вели, халапљиво гутали, као вуци.

Јелена се осмехну.

— Видећете, — рече она, — да ће се све то завршити врло прозаично.

— Дај Боже! Само узалуд употребљавате ту реч. У Инсарова нема баш ништа прозаичнога, ма да је Шубин уверавао...

— Шубин! — прекиде Јелена и слеже раменима. — Али признаћете да та два господина који гутају кашу...

— И Темистокле је јео уочи саламинске битке, — смешећи се примети Берсењев.

— Да, зато је и била сутрадан битка. Али на сваки начин јавите ми кад се он врати, — додаде Јелена и похита да промени разговор, али разговор није ишао.

Појави се и Зоја и поче на прстима ходати по соби, дајући тим на знање да се Ана Васиљевна још није пробудила.

Берсењев оде.

Тога истога дана, увече, донесоше Јелени писамце од њега.

„Вратио се, — писао је Берсењев, — преплануо и прашљив до самих обрва; али зашто је и куда ишао, не знам, можда ћете ви дознати."

— Можда ћете ви дознати! — прошапта Јелена. — А зар он говори са мном о томе?

XIV

Сутрадан, око два сата, стојала је Јелена у парку пред једним скривеним кутом, где је одгајала два штенета. (Вртар их беше нашао за плотом, где су била бачена, и донесе их госпођици, о којој су му праље причале да се о свакој животињи стара. Није се преварио у рачуну: Јелена му даде четврт рубље.) Она завири у кутак, увери се да су штенад жива и здрава и да су им прострли нову сламу, окрену се и умало што не дрекну: управо према њој ишао је алејом сам Инсаров.

— Добар дан, — рече он, приближивши се и скиде капу.

Она опази да је он јако преплануо за последња три дана.

— Хтео сам да дођем овамо с Андрејом Петровићем, али се он негде задржао и ево ја дођох без њега! У вас нема никога код куће, сви спавају или шетају, стога сам и дошао овамо.

— Ви као да се извињавате, — одговори Јелена. — То нимало није потребно. Нама је свима врло пријатно да вас видимо... Седнимо овде на клупу у хладовини.

Она седе. Инсаров се намести близу ње.

— Рекоше да неко време нисте били код куће? — поче она.

— Јесте, — одговори он, — био сам отишао... То вам је Андреја Петровић говорио.

Инсаров је погледа, осмехну се и поче да се игра капом. Смешећи се, он је брзо жмиркао очима и подизао горе усне, што му је придавало врло добродушан израз.

— Андреја Петровић вероватно вам је причао да сам отишао с некаквим... пропалицама, — рече он, непрестано се смешећи.

Јелена се мало збуни, али одмах осети да Инсарову пре свега треба говорити истину.

— Јесте, — рече она одлучно.

— Шта сте ви помислили о мени? — одговори он брзо.

Јелена га погледа.

— Помислила сам... — рече она, — помислила сам да ви увек знате шта радите, и да нисте у стању ништа рђаво да урадите.

— Хвала Вам за то. Видите ли, Јелена Николајевна, — поче он, нагињући се поверљиво њој: — нас овде има мало, међу нама има људи мало образованих, али су сви јако одани општој ствари. На несрећу, не може да прође без свађе, а мене сви познају и верују ми, и сад су ме позвали да им расправим једну свађу. Зато сам ишао.

— Далеко одавде?

— Ишао сам шездесет врста, у Тројичко Предграђе. Тамо у манастиру има такође наших људи. Бар се нисам узалуд трудио, свршио сам посао.

— Је ли вам било тешко?

— Јесте. Један се јако узјогунио. Није хтео дати рачун о новцу.

— Дакле, због новаца је била свађа?

— Да, и то због малих новаца. А шта сте ви мислили?

— И ви сте због таквих ситница ишли шездесет врста? И изгубили три дана?

— То нису ситнице, Јелена Николајевна, кад су наши земљаци умешани. Био би грех отказати. Ви, као што видим, ни штенадима не отказујете помоћ, и ја вам се зато клањам. А што сам време страћио, није никакво зло, накнадићу га. Наше време не припада нама.

— Него коме?

— Свакоме коме смо потребни. Ја вам све то говорим с брда с дола, јер поштујем ваше мишљење. Могу мислити како вас је Андреја Петровић запрепастио!

— Ви поштујете моје мишљење, — рече Јелена полугласно, — зашто?

Инсаров се опет насмеши.

— Зато што сте добра госпођица, нисте аристократкиња... и то је све...

Настаде кратко ћутање.

— Димитрије Никаноровићу, — поче Јелена, — знате ли да сте први пут тако искрени према мени?

— Како то? Мени се чини да сам вам увек говорио оно што сам мислио.

— Нисте, ово је сада први пут, и мени је врло мило. Ја исто тако желим да будем искрена према вама. Могу ли?

Инсаров се насмеја и рече:

— Можете.

— Предупређујем вас да сам врло радознала.

— Ништа зато, само говорите.

— Мени је Андреја Петровић много причао о вашем животу, о вашој младости. Ја знам један случај... онај страшни случај... знам да сте после ишли у своју отаџбину... Не морате ми одмах одговорити, ако вам се моје питање учини нескромно, али мене мучи једна мисао... Реците ми, да ли сте се срели с тим човеком?...

Јелени застаде дисање. Она се и застиде и уплаши од своје смелости. Инсаров је гледаше оштро, лако трепћући очима и додирујући прстима подбрадак.

— Јелена Николајевна, — поче он најзад, а глас му беше нижи но обично, што готово престрави Јелену, — знам кога сте човека сад споменули. Не, нисам се срео с њим, хвала Богу! Нисам га ни тражио. Нисам га тражио не зато што не бих мислио

да имам права убити га, — убио бих га мирном савешћу, — него зато што није време личној освети, када се ради о народној општој освети... или не, није добро речено... када се ради о ослобођењу народа. Једно би сметало другоме. И то ће бити у своје време... Биће, — понови он и затресе главом.

Јелена га погледа са стране.

— Ви много волите своју отаџбину? — рече она бојажљиво.

— То се још не зна, — одговори он. — Тек кад неко од нас умре за њу, тада ће се моћи казати да ју је волео.

— Значи, кад бисте били лишени могућности да се вратите у Бугарску, — настави Јелена, — вама би било врло тешко у Русији?

Инсаров обори очи.

— Чини ми се да то не бих могао поднети, — рече он.

— Реците ми, да ли је тешко научити бугарски језик?

— Нимало. За Руса је срамота ако не зна бугарски. Рус треба да зна све словенске језике. Хоћете ли да вам донесем бугарских књига? Видећете како је то лако. Какве су наше песме! Нису горе од српских. Чекајте, ја ћу вам превести једну од њих. У њој се говори о... Знате ли ви макар мало нашу историју?

— Не знам нимало, — одговори Јелена.

— Чекајте, ја ћу вам донети књигу. Ви ћете из ње научити бар најглавније чињенице. Слушајте, дакле, песму... Али боље ће бити да вам донесем написан превод. Уверен сам да ћете нас заволети, јер ви волите све који су угњетени. Кад бисте знали како је наша земља благословена! А међутим њу газе, киње, — додаде он с нехотичним покретом руке, а лице му потамне, — нама су све одузели, све: наше цркве, наша права, наше земље; нас гоне погани Турци, као стадо нас кољу...

— Димитрије Никаноровићу! — узвикну Јелена.

Он застаде.

— Опростите. Ја не могу да говорим о томе хладнокрвно. Ви сте малочас питали, волим ли ја своју отаџбину? Шта се друго може волети на земљи? Шта је једино непромењиво, шта је изнад сваке сумње, чему се може веровати, после Бога? И кад си потребан тој отаџбини... Видите, последњи сељак, последњи просјак у Бугарској и ја — ми хоћемо једно исто. Сви имамо једну сврху. Разумете ли какву веру и снагу даје то?

Инсаров поћута мало, па опет поче говорити о Бугарској: Јелена га је слушала са прождирућом, дубоком и тужном пажњом. Кад он заврши, запита га она још једанпут:

— Дакле, ви не бисте нипошто остали у Русији?

А кад он оде, дуго је гледала за њим. Од тога дана постаде он за њу сасвим други човек. Испратила га је сасвим друкчије но што га је два сата раније примила.

Од тога дана он поче долазити све чешће и чешће, а Берсењев све ређе. Међу обојицом пријатеља насташе неки чудни односи, које обојица осећаху, али их не могаху одредити, а бојаху се објашњења. Тако прође месец дана.

XV

Ана Васиљевна волела је да седи код куће, као што је читаоцу већ познато, али понекад, сасвим изненада, појављивала се код ње неодређена жеља за нечим необичним, за неком чудном partie de plaisir,[1] и уколико је та partie de plaisir била тежа, уколико је више припрема и договора захтевала, уколико се више сама Ана Васиљевна узбуђивала, утолико јој је била пријатнија. Наиђе ли на њу то *расположење* зими, она наређује да се заузму две три ложе једна до друге, сакупи све своје познанике и одлази у позориште, или чак и на бал с маскама; лети — отишла би ван вароши, ма где, само подаље. Сутрадан жалила би се на главобољу, стењала би и не би устајала из постеље, а после два месеца у њој би се опет разбуктала жеља за „необичним". То исто било је и сад. Неко је пред њом споменуо лепоте Царицина и Ана Васиљевна одмах изјави намеру да прекосутра иде у Царицино. У кући настаде узбуна: у Москву послаше ку-

[1] Излет, забава. — Прим. прев.

рира по Николу Артемијевића; с куриром оде и слуга да накупује вина, паштета и других ђаконија за јело; Шубину наредише да најми кола (каруце су биле недовољне) и да припреми коње за смену. Слуга у козачком оделу два пута је ишао до Берсењева и Инсарова, да им однесе две позивнице, што их је Зоја написала прво руски, затим француски; сама Ана Васиљевна побринула се о путничком оделу за госпођице. Али partie de plaisir замало се не осујети. Никола Артемијевић дође из Москве нерасположен (још увек је био љут на Августину Христијановну) и, дознавши у чему је ствар, одлучно изјави да он неће ићи, да је бесмислица ићи из Кунцова у Москву, а из Москве у Царицин, а из Царицина опет у Москву, а из Москве опет у Кунцово и, најзад, додаде он, пошао би, ако би му прво доказали да на једној тачки земљине кугле може бити пријатније него на другој. То му, разуме се, нико није могао доказати, и Ана Васиљевна, у недостатку солидног каваљера, беше већ готова да одустане од partie de plaisir, кад се сети Увара Ивановића и од муке посла по њега у његову собицу, говорећи: „дављеник се и за сламку хвата". Пробудише га, он сиђе доле, ћутећи саслуша предлог Ане Васиљевне, поигра с прстима и, на опште изненађење, пристаде. Ана Васиљевна пољуби га у образ и назва га милим. Никола Артемијевић осмехну се презриво и рече: quelle bourde![1] (он је волео

[1] Каква лаж! — Прим. прев.

у таквим случајевима да употребљава „раскошне" француске речи).

Сутрадан, каруце и кола, натоварена до врха, кренуше из дворишта Стаховљевог летњиковца. У каруцама су седеле даме, собарица и Берсењев, Инсаров се попе на бок; у колима су били Увар Ивановић и Шубин. Увар Ивановић позва прстом Шубина, ма да је знао да ће га овај целим путем пецкати, али између „сирове сељачке снаге" и младога уметника постојала је некаква необична веза и некаква свађалачка искреност. Уосталом, Шубин овога пута остави свога дебелога пријатеља на миру: био је ћутљив, расејан и благ.

Сунце је било високо отскочило кад се кола приближише развалинама царицинског замка, које су биле мрачне и страшне чак и у подне. Друштво сиђе на траву и упути се одмах у парк. Напред су ишле Јелена и Зоја с Инсаровом, за њима, са изразом потпуне среће на лицу, корачала је Ана Васиљевна под руку с Уваром Ивановићем. Он је тешко дисао, посртао, нов сламни шешир жуљио му је чело, ноге су му гореле у ципелама, али њему је било добро. Шубин и Берсењев завршавали су процесију. „Ми ћемо, братац, у резерву, као неки ветерани", шану Шубин Берсењеву. „Сад је тамо Бугарска", додаде он, показујући обрвама на Јелену.

Време је било дивно. Све је унаоколо цветало, зујало и певало; у даљини се беласала вода на језе-

ру; празнично, сјајно расположење испуњавало је душу. „О, како је лепо! како је лепо!" — непрестано је понављала Ана Васиљевна; Увар Ивановић је климао главом у знак одобравања и, у одговор на њене заносне узвике, један пут чак промрмљао: „Нема се шта рећи!" Јелена је с времена на време разговарала с Инсаровом, Зоја је с два прста придржавала обод широког шешира, кокетно истичући, испод ружичасте хаљине од крепа, своје мале ножице, обувене у сиве, нове, затупасте ципелице, и погледала час у страну, час назад. „Гле!" рече Шубин полугласно: „Зоја Никитишна нешто се окреће. Идем к њој: Јелена Николајевна ме сад презире, а тебе, Андреја Петровићу, поштује, што излази на једно исто. Идем, доста сам се киселио. А теби, пријатељу, саветујем да ботанизираш: у твом положају то је најбоље што можеш да измислиш, а корисно је и у научном погледу. Збогом!" Шубин отрча Зоји, пружи јој руку, савијену као перец, и рече: „Ihre Hand, Madame!",[1] узе је испод руке и пође напред с њом. Јелена застаде, позва Берсењева и узе га испод руке, али настави разговор с Инсаровом. Питала га је како се на његовом језику зове ђурђевак, клен, храст, липа... (Бугарска! помисли сиромах Андреја Петровић.)

Одједном, пред њима се разлеже узвик; сви подигоше главе. Шубинова кутија за цигарете паде

[1] Вашу руку, госпођо. — Прим. прев.

у жбун, бачена Зојином руком. „Чекајте само, разрачунаћу се с вама за то!" — повика он, увуче се у жбун, извуче кутију и врати се Зоји; али још не стиже да јој се приближи, а његова кутија опет полете преко пута. Та превара понављала се пет пута, он се кикотао и претио, а Зоја се кришом смејала и протезала као мачка. Најзад је он ухвати за прсте и тако их стеже да она врисну и затим дуго дуваше у руку, претварајући се да се љути, а он јој нешто певаше на уво.

— Несташна младеж, — весело рече Ана Васиљевна Увару Ивановићу.

Овај се поигра прстима.

— Каква је ова Зоја Никитишна! — рече Берсењев Јелени.

— А Шубин? — одговори Јелена.

У том цело друштво дође до сенице, познате под именом Љупкост, и застаде да поужива у изгледу царицинских језера. Она се протезаху једно за другим у дужини неколико километара; свуда иза њих црнела се шума. Ситна трава, која је покривала сву низбрдицу брега покрај главнога језера, придавала је самој води необично сјајну боју смарагда. Нигде, чак ни на обали, нису избијали таласи, нити се белела пена, шта више ни ветрић није додиривао глатку површину. Чинило се да се стврднута маса стакла тешко и сјајно сместила у ве-

лику купаоницу, као да је небо упало на њено дно, а кудрава дрвета гледају у њена прозрачна недра. Сви су дуго и ћутећи уживали у изгледу, чак се и Шубин беше притајио, чак се и Зоја беше замислила. На послетку сви једнодушно зажелеше да се провозају по води. Шубин, Инсаров и Берсењев појурише преко траве. Нађоше велики обојен чамац, нађоше двојицу веслара и позваше даме. Даме сиђоше к њима. Увар Ивановић пође опрезно за дамама. Док је улазио у чамац, док се намештао да седне, било је много смеха. „Пазите, господине, немојте да нас утопите", — рече један веслар, младић с прћастим носом у александриској кошуљи. — „Де, де, кицошу!" — рече Увар Ивановић. Чамац се отиште од обале. Младићи зграбише весла, али је само Инсаров умео веслати. Шубин предложи да у хору отпевају неку руску песму и поче: „Вњиз по матушкје. . ." Берсењев, Зоја, па чак и Ана Васиљевна прихватише (Инсаров није знао певати), али се гласови нису могли да сложе. При трећем стиху певачи се заплетоше, само се Берсењев трудио да у басу настави: „Ничево в волнах не видно", али се и он убрзо збуни. Веслари се подмигнуше и искезише зубе ћутећи. — „Шта?" — обрати им се Шубин, — „ваљда господа не умеју певати?" — Момче у александриској кошуљи само заврти главом. — „Чекај само, прћоноси", — рече Шубин, — „ми ћемо ти показати. Зоја Ни-

китишна, отпевајте нам Le lac[1] од Нидермајера. Не веслајте!" — Мокра весла подигоше се у вис, као крила, и тако остадоше, капљице са њих звучно падаху, чамац отплови још мало и стаде, начинивши мали круг на води, као лабуд. Зоја се изви... Allons,[2] рече Ана Васиљевна нежно... Зоја скиде шешир и поче певати: „O, lac, l'année à peine a fini sa carrière...[3]

Њен слаб, али чист гласић, као да је прелетао преко језерова огледала, далеко у шуми одјекивала је свака реч: чинило се да и тамо неко пева јасним и тајанственим, али не човечанским, не нашим гласом. Кад Зоја заврши, разлеже се гласно одобравање из једне сенице на обали, из које изиђоше неколико задриглих Немаца, који су били дошли да *покнајпују* у Царицину. Неки од њих били су без капута, без вратних марама, па чак и без прслука, и тако су упорно викали: bis![4] да Ана Васиљевна нареди да веслају што пре на другу страну језера. Али пре него што чамац пристаде уз обалу, Увару Ивановићу још једном пође за руком да задиви своје познанике; приметивши да на једном месту у шуми ехо особито јасно понавља сваки звук, он одједном поче да пућпуриче као препелица. У први

[1] Језеро. — Прим. прев.
[2] Хајдемо. — Прим. прев.
[3] О језеро, година је једна завршила свој ток. — Пр. прев.
[4] Поново. — Прим. прев.

мах се сви тргоше, али одмах затим осетише истинско задовољство, утолико више што је Увар Ивановић имитирао препелицу сасвим верно. То га охрабри, те поче да мауче; али маукање му није испало тако добро, он још неколико пута запућпурика као препелица, погледа у све и умуче. Шубин се наже да га пољуби, али га овај одгурну. У том тренутку чамац пристаде и цело друштво изиђе на обалу.

У том кочијаш с лакејом и собарицом беше изнео корпе из кола и припремио ручак на трави испод старих липа. Сви поседаше око разастртог стоњака и навалише на паштете и друга јестива. Сви су имали одличан опетит, а Ана Васиљевна гостила је и нудила своје госте да више једу, уверавајући их да је то на ваздуху врло здраво. С тим речима обраћала се и Увару Ивановићу. „Будите без бриге", — промрмља он с пуним устима. „Дао Бог, те је овако леп дан!" — понављала је она непрестано. Није се могла познати: као да се за двадесет година подмладила. Берсењев јој то рече. „Да, да, — рече она, — била сам и ја у своје време нешто, није ми у десет било равне". — Шубин се придружи Зоји и непрестано јој наливаше вино; она је одбијала, он ју је нудио и завршавао тим што је сам испијао чашу, а затим ју је опет нудио; исто тако уверавао ју је да жели да наслони своју главу на њена колена: она никако није

хтела да му допусти „тако велику слободу". Јелена је била озбиљнија од свију, али јој је у срцу било чудно спокојство, какво одавно није осећала. Осећала се бескрајно добро и непрестано је желела да поред себе има не само Инсарова, него и Берсењева... Андреја Петровић нејасно је осећао шта то значи и кришом је уздисао.

Сати су летели, вече се приближавало. Ана Васиљевна одједном се поплаши. „Ах, драги моји, како је доцкан!" — поче она. — „Посвирати, па и за појас заденути". Она се ужурба и сви се ужурбаше, устадоше и пођоше у правцу замка, где су била кола. Кад су пролазили поред језера, сви застадоше, да последњи пут поуживају у Царицину. Свуда су пламтеле јасне, предвечерње боје, небо се црвенело, лишће је блистало у преливима, узнемирено ветрићем који је ћарлијао; у даљини таласала се вода као растопљено злато; црвене куле и сенице, разбацане тамо амо по парку, оштро су се одвајале од тамног зеленила дрвећа. „Збогом, Царицино, нећемо заборавити данашњи излет!" — рече Ана Васиљевна... Али у том тренутку, и као да потврди њене последње речи, деси се нешто необично, што се доиста не заборавља тако лако.

А ево шта: још Ана Васиљевна не заврши свој опроштајни поздрав Царицину, кад се одједном, на неколико корака од ње, иза великог бокора јоргована, зачуше нескладни узвици, церекање и дрека,

и читава гомила чупавих људи, оних истих љубитеља певања који су онако усрдно пљескали Зоји, испаде на пут. Господа љубитељи били су врло угрејани. Кад угледаше даме, они застадоше, али један од њих, велики растом, са вратом као у бика, одвоји се од својих другова и, непрестано се клањајући и посрћући у ходу, приближи се Ани Васиљевној, која се беше скаменила од страха.

— Бонжур, мадам, — рече он промуклим гласом, — како сте?

Ана Васиљевна посрну назад.

— Сашто, — настави људина рђавим руским језиком, — сашто нам не певали bis, кат је наша друштва викала bis и браво, фора?

— Да, да, сашто? — зачу се из дружине.

Инсаров поуми да крочи напред, али га Шубин задржа, а сам стаде испред Ане Васиљевне.

— Допустите, — поче он, — поштовани непознати, да вам изразим опште чуђење у које сте нас све довели својим поступцима. Колико могу да оценим, ви припадате саксонским потомцима кавкаског племена; према томе, ми претпостављамо код вас познавање друштвене пристојности, а међутим ви почињете да говорите с дамом којој нисте претстављени. Верујте да бих ја лично, у друго време, био врло рад да се упознам с вама, јер код вас видим тако феноменално развијене мишиће:

biceps, triceps u deltoïdaeus,[1] да бих, као вајар, сматрао за срећу да вас имам за свој модел; али овога пута, оставите нас на миру.

„Поштовани непознати" саслуша цео говор Шубинов, презриво наклонивши главу у страну, подбочивши се рукама о бокове.

— Ја ништа не разумела шта фи то говорите, — рече најзад. — Фи мислите да ја ваљда прафим ципела или сатови? Ех! Ја сам официр, чиновник, да.

— Ја у то не сумњам, — поче Шубин.

— А ефо шта ја кажем, — настави непознати, одгурнувши га својом снажном руком, као гранчицу с пута, — питам вас: сашто нисте певали bis, кад смо ми викала bis? А ја ћу сат одмах, овога момент отићи, само ето нушно је да та фрајлајн, не та мадам, не та није нушна, него ето та или ова (он показа на Јелену и Зоју) дала мени einen Kuss,[2] како ми то кажемо немачки, пољупчић, да. Шта? То није ништа.

— Није ништа, einen Kuss то ништа, — разлеже се опет из дружине.

— Ih! der Sakramenter![3] — проговори, гушећи се од смеха, један Немац, сав у чиревима.

Зоја ухвати за руку Инсарова, али се он истрже од ње и стаде право пред горостасним насртљивцем.

[1] Мишићи на руци. — Прим. прев.

[2] Пољубац. — Прим. прев.

[3] Обешењак! — Прим. прев.

— Одлазите одавде, — рече му не јаким, али одлучним гласом.

Немац се тешко закикота.

— Како да одлазим? И ја то фолим! Зар ја не би могла да шетам? Како ја то одлази? Сашто да одлазим?

— Зато што сте се усудили да узнемиравате даму, — рече Инсаров и одједном пребледе, — зато што сте пијани.

— Шта? Ја пијан? Hören Sie das, Herr Provisor. Ја официр, а он сме. Сад ја тражим Satisfaction! Einen Kuss will ich![1]

— Ако учините само још један корак, — поче Инсаров...

— Но? Па шта онда?

— Бацићу вас у воду.

— У воду? Herr Je. Само? Но, да видимо, то је врло санимљиво, како то у воду...

Господин *официр* подиже руке и пође напред, али се одједном деси нешто сасвим необично: он врисну, све његово велико тело заљуља се, одиже се од земље, ноге се запраћакаше у ваздуху и, пре него што даме цикнуше, пре него што је ма ко могао схватити како се то десило, господин *официр* са свом својом тежином, с тешким пљуском бућну у језеро и одмах ишчезе испод усталасане воде.

[1] Чујете ли, господине... Један пољубац од ње. — Пр. прев

— Ах! — сложно узвикнуше даме.

— Mein Gott![1] — зачу се с друге стране.

Прође један минут... и округла глава, сва улепљена мокром косом, указа се над водом; та глава пуштала је мехуре; две руке грчевито су се трзале крај самих уста...

— Удавиће се, спасите га, спасите! — повика Ана Васиљевна Инсарову, који је стајао на обали с раскреченим ногама и дубоко дисао.

— Испливаће, — рече овај с презривом немарношћу, без саучешћа. — Хајдемо, — додаде он, узевши Ану Васиљевну за руку, — хајдемо, Уваре Ивановићу, Јелена Николајевна.

— А... а... о... о... — зачу се у том тренутку јаук несрећнога Немца, који беше успео да се ухвати за пруће на обали.

Сви пођоше за Инсаровом и сви морадоше да прођу поред саме „дружине". Али кад се лишише свога вође, бекрије се смирише и ни речице не рекоше; само један, најхрабрији од њих, промрмља тресући главом: „Но, али то је... то Бог сна шта је... после тога"; други, шта више, скиде шешир. Инсаров им се чинио врло страшан и не забадава нешто немило, нешто опасно појави се на његовом лицу. Немци одјурише да изваде свога друга, који, чим се осети на чврстом тлу, поче плачљиво да псује и

[1] Боже мој. — Прим. прев.

грди „руске лупеже", како ће се жалити, како ће чак отићи и његовом превасходству графу фон Кизериц...

Али „руски лупежи" не обраћаху пажње на његова довикивања, него хитаху колико се брже могло ка замку. Сви су ћутали док су ишли преко парка, само је Ана Васиљевна лако уздисала. Али најзад приближише се екипажима, застадоше и насмејаше се неусиљено и отегнуто, као праведници Омирови. Прво завришта, као луд, Шубин, за њим, као да удара у добош, Берсењев, мало даље Зоја, која као да је просипала фини бисер, и Ана Васиљевна одједном поче да се тресе, чак и Јелена није могла а да се не осмехне, што више ни Инсаров се не уздржа. Али гласније, дуже и помамније кикотао се Увар Ивановић, кикотао се док га не заболеше слабине, док не поче да кија, да се гуши. Притаји се мало, да кроз зубе проговори: „ја... мислим... шта је то лупило?... а оно... он... пљоштимице..." И заједно с последњом, грчевито пригушеном речју, нови напад смеха потресе његово тело. Зоја га је још више подбадала. „Ја, каже, видим ноге у ваздуху..." — „Јест, јест", прихвати Увар Ивановић, „ноге, ноге... кад тамо, трес! а то он пљоштимице!" „Али како су то извели, јер Немац је био три пута већи од њих?..." упита Зоја. — „Објаснићу вам", одговори бришући очи Увар Ивановић, „ја сам видео, једном руком за појас, ногу

подметнуо, па шљис! Ја слушам, шта је то?. . . а оно он пљоштимице. . ."

Кола су већ одавно била кренула, царицински замак одавно је био ишчезао са видика, али Увар Ивановић још никако није могао да се умири. Шубин, који је био са њим у колима, опомену га најзад.

А Инсаров се стидео. Он је седео у каруцама према Јелени (на боку је седео Берсењев) и ћутао, а и она је ћутала. Он је мислио да га она осуђује, али она га није осуђивала. У првом тренутку била се много уплашила, затим ју је изненадио израз његова лица, а после је непрестано размишљала. Није ни сама јасно знала о чему размишља. Осећање које ју је било обузело тога дана беше ишчезло; била је свесна тога, али је било замењено нечим другим, што она засад још није могла да разуме. Partie de plaisir отеже се сувише, вече неприметно пређе у ноћ. Кола су брзо одмицала, час поред њива које су сазревале, где је ваздух био загушљив и мирисав и потсећао на жито, час поред пространих ливада, чија је неочекивана свежина лаким таласима шибала по лицу. Небо као да је било замагљено по крајевима. Најзад исплива месец натмурен, таман и црвен. Ана Васиљевна је дремала, Зоја се провукла кроз прозор и гледала пут. Јелена се сети како већ више од сата није разговарала с Инсаровом. Она му се обрати с безначајним питањем; он

јој одмах радосно одговори. У ваздуху су се чули некакви нејасни звуци; чинило се као да у даљини говоре хиљаде гласова. Москва им је долазила у сусрет. Пред њима засветлуцаше светиљке, којих је било све више и више; најзад затутња камен испод точкова. Ана Васиљевна се пробуди; сви у колима почеше говорити, ма да нико није могао разабрати о чему се говори, јер је калдрма тако јако трештала испод двојих кола и тридесет и две коњске копите. Пут од Москве до Кунцова чинио се дуг и досадан; сви су спавали или ћутали, с прислоњеним главама у угловима; само Јелена није жмурила и није скидала очију с мрачне фигуре Инсаровљеве. Шубин је био тужан: ветрић му је дувао у очи и дражио га; он подиже оковратник од капута и само што се не расплака. Увар Ивановић блажено је хркао, клатећи се а лево а десно. Кола се најзад зауставише. Два лакеја изнесоше Ану Васиљевну из кола; она је сасвим била изломљена и, праштајући се са својим сапутницима, рече им да само што је жива; они почеше да јој захваљују, а она понови: „само што сам жива". Јелена се први пут рукова с Инсаровом, и дуго остаде обучена, седећи крај прозора. Шубин улучи прилику да дошане Берсењеву кад је одлазио:

— Како да није јунак, кад баца пијане Немце у воду!

— А ти ни то ниси учинио, — одговори Берсењев и оде кући с Инсаровом.

Зора је већ свитала, кад се пријатељи вратише у свој стан. Сунце се још не беше појавило, али је почињала хладноћа, роса је била покрила траву, а песма првих шева разлегала се високо, високо у полупразном простору, откуда је, као усамљено око, гледала велика, последња звезда.

XVI

Убрзо после познанства с Инсаровом, Јелена поче (пети или шести пут) водити дневник. Ево одломака из тога дневника:

Јуна... Андреја Петровић доноси ми књига, али ја не могу да их читам. Стид ме је да му то признам; да му вратим књиге и да слажем да сам их читала — не бих хтела. Чини ми се, то би га увредило. Он ме непрестано прати. Чини ми се да ми је одан. Врло је добар човек тај Андреја Петровић.

...Шта ја желим? Зашто ми је тако тешко на срцу, тако мрачно? Зашто са завишћу гледам на птице које пролећу? Чини ми се, полетела бих с њима, полетела — куда, не знам, али далеко одавде. Није ли та жеља грешна? Овде ми је мати, отац, родбина. Зар их ја не волим? Не, ја их не волим онако како би требало да их волим. Страшно ми је да изговорим то, али је истина. Можда сам велика грешница, можда сам зато тако тужна, зато немам мира. Нека рука лежи на мени и дави ме. Као да сам у тамници и тек што се нису срушили зидови на мене. Зашто то други не осећају? Па кога ћу онда во-

лети, кад сам према својима хладна? Види се да татица има право: он ме кори што волим само псе и мачке. Треба о томе промислити. Ја се мало молим Богу, треба да се молим... А чини ми се да бих умела волети!

...Још непрестано сам бојажљива с господином Инсаровом. Не знам зашто; чини ми се да ја нисам више млада, а он је тако искрен и добар. Понекад је врло озбиљан. Њему можда није стало до нас. Ја то осећам и устручавам се да му одузимам време. Андреја Петровић је сасвим друкчији. С њим могу да говорим цео дан. Али он ми увек говори о Инсарову. И какве страшне појединости! Ноћас сам га сањала с ножем у руци. И као он ми говори: „Убићу тебе и себе”. Каква глупост!

...О, кад би ми неко рекао: ево шта треба да радиш! Бити добра — то је мало, радити добро... јест; то је главно у животу. Али како да се ради добро? О, кад бих могла да владам собом! Не разумем зашто тако често мислим о господину Инсарову. Кад дође, он седи и слуша пажљиво, а сам се не труди, не брине, ја гледам на њ па ми је пријатно — и то је све; а кад оде, ја се непрестано сећам његових речи и љутим се на саму себе и узбуђујем се... ни сама не знам зашто. (Он рђаво говори француски и не стиди се — то ми се допада). Уосталом, ја увек много мислим о новим личностима. Разговарајући с њим, случајно сам се сетила нашег кључара Васи-

лија, који је изнео из собе која је горела старца без ногу и умало што није сам погинуо. Татица га је назвао јунаком, мамица му је дала пет рубаља, а ја сам хтела да клекнем пред њим. И он је имао обично, шта више глупо лице, и доцније се пропио.

...Данас сам дала грош једној просјакињи, а она ми рече: што си тако тужна? А ја нисам ни мислила да изгледам тужна. Мислим да то долази отуд што сам сама, увек сама, са свим својим добром, са свим својим злом. Немам коме да пружим руке. Ко ми прилази, не треба ми, а кога бих желела... тај пролази поред мене.

...Не знам шта ми је данас, глава ми се врти, дође ми да паднем на колена па да молим и преклињем да ме поштеде. Не знам ко и како, али као да хоће да ме убије и ја у себи вичем и узбуђујем се; плачем и не могу да ћутим... Боже мој! Боже мој! Умири у мени то узбуђење! Ти једини то можеш, све је друго слабо: ни моје незнатне милостиње, ни занимање, ништа, ништа ми не може помоћи. Ишла бих ма куд да будем служавка, збиља, било би ми лакше.

Нашто ми младост, нашто ја живим, нашто ми душа, нашто ми све то?

...Инсаров, господин Инсаров, — не знам управо како да напишем, — непрестано ме занима. Хтела би да знам шта ли је тамо у његовој души. Чини се да је отворен и приступачан, али ја ништа не

видим. Понекад ме гледа испитујућим погледом... или је то само моја машта? Пол ме увек задиркује, љута сам на Пола. Шта хоће он? Он је заљубљен у мене... али мени није потребна његова љубав. Он је и у Зоју заљубљен. Ја сам неправична према њему: он ми јуче рече да ја не умем бити у пола неправична... то је истина, то је врло рђаво.

Ах, ја осећам да је човеку потребна несрећа, или беда, или болест, иначе би се брзо понео.

...Зашто ми је Андреја Петровић данас причао о тој двојици Бугара! Као да ми је намерно то причао. Шта ми је стало за господина Инсарова? Љутим се на Андреју Петровића.

...Узимам перо и не знам како да почнем. Како је данас изненада почео са мном да говори у парку! Како је био нежан и поверљив! Како је то брзо ишло! Као да смо стари, давнашњи пријатељи, који су се тек сад поново упознали! Како сам могла да га досад не упознам! Како ми је сад близак! И ево шта је најчудније: ја сам сад много мирнија. Смешно ми је, јуче сам се љутила на Андреју Петровића и на њега, шта више назвала сам га *господин Инсаров,* а данас... Ево напослетку правога човека, ево напослетку на кога се може ослонити. Овај не лаже, ово је први човек на којег сам наишла да не лаже: сваки лаже, сви лажу. Драги, добри Андреја Петровићу, зашто вас вређам? Не. Андреја Петровић можда је ученији од њега, можда је и паметнији...

али не знам, пред њим је тако мали. Кад *овај* говори о својој отаџбини, он расте, расте, а лице му се пролепшава, а глас му је као челик, чини ми се да тада нема човека на свету пред којим би он оборио очи. И он не говори само — он ради и радиће. Ја сам га запиткивала... Како се одмах окренуо мени и како ми се осмехнуо!... Само се браћа тако смеше О, како сам задовољна! Кад је први пут дошао к нама, никако нисам мислила да ћемо се тако брзо зближити. А сад ми се чак свиђа што сам први пут била равнодушна. Равнодушна? А зар сад нисам равнодушна?

...Одавно нисам осећала толико унутрашњег спокојства. У мени је тако мирно, тако мирно. Немам шта да запишем. Често га виђам, то је све. Шта бих још записала?

...Пол се затворио, Андреја Петровић ређе долази... сиромах! Чини ми се да он... Али то не може бити. Ја волим да разговарам с Андрејом Петровићем, никад ни речи о себи, увек о нечем паметном, корисном. Он није као Шубин. Шубин је нагиздан као лептир и ужива у својој нагизданости, то ни лептирови не раде. Уосталом, и Шубин и Андреја Петровић... знам шта хоћу да кажем.

...*Њему* је пријатно да долази к нама, ја то видим. Али зашто? Шта је нашао у мени? Истина, имамо подједнаке укусе: ни он ни ја не волимо стихове, обоје немамо смисла за уметност. Али колико

је он бољи од мене! Он је миран, а ја увек узнемирена; он има свој пут, своју сврху — а ја, куда ја идем? Где је моје гнездо? Он је миран, али су му све мисли далеко. Доћи ће време и он ће нас оставити на свагда, отићи ће својима, тамо, преко мора. Па шта? Нека му Бог буде у помоћи. А мени ће увек бити пријатно што сам га упознала док је био овде.

Зашто није Рус? Не, он не би могао бити Рус.

И мамица га воли, каже да је скроман човек. Добра мамица! Она га не разуме. Пол ћути: он погађа да су ми његова наговештавања непријатна, али он је љубоморан на њ. Неваљали деран! И с каквим правом? Да ли сам ја кадгод...

Све су то будалаштине! Зашто ми све то пада на памет?

...Па ипак је чудно што се ја досад, до двадесете године, нисам заљубила! Чини ми се да је у Д. (зваћу га Д., свиђа ми се то име: Димитрије) зато тако ведра душа што се сав предао свом послу, својој машти. Због чега да се узнемирује? Ко се предао сав... сав... сав... тај има мало јада, тај већ низашта не одговара. Не да ја хоћу, него *оно* хоће. Узгред буди речено, и он и ја волимо једно исто цвеће. Ја сам данас откинула ружу. Један је лист отпао, он га подиже... Дала сам му целу ружу.

Д. долази често к нама. Синоћ је преседео цело вече. Хоће да ме учи бугарски. С њим ми је пријатније него код куће. Боље него код куће.

...Дани лете... Мени је и добро и однекуд мучно, хтела бих да захвалим Богу, и само што не заплачем. О, топли, сјајни дани!

...Мени је, као и пре, лако, само сам покаткад мало тужна. Срећна сам. Да ли сам срећна?

...Дуго нећу заборавити јучерашњу шетњу. Какви чудновати, нови, страшни утисци! Кад је он одједном зграбио оног горостаса и бацио га, као лопту, у воду, ја се нисам уплашила, али он ме је уплашио. А затим, какво му је лице било злокобно, сурово! Како је казао: испливаће! То ме је преокренуло. Можда га нисам разумела. И кад смо се после сви смејали, кад сам се и ја смејала, мени је било жао њега! Он се стидео, ја сам то осећала, он се стидео мене. Он ми је то после казао, у колима, у мраку, кад сам се трудила да га видим и кад сам се бојала њега. Јест, с њим се не треба шалити, он уме да устане у одбрану. Али, нашто та срџба, нашто уздрхтале усне, онај отров у очима? Или, ваљда, друкчије не може? Не може се, ваљда, бити човек, борац, а остати миран и нежан? Живот је тежак, рече ми он ту скоро. Ја сам то поновила Андреји Петровићу; он се није сложио с Д. Ко од њих има право? А како је почео тај дан! Како ми је било пријатно да идем с њим, макар и ћутећи... Али мило ми је што се то десило. Тако је ваљда и требало.

...Опет немир... Нисам сасвим здрава.

...За ово неколико дана, нисам ништа записала

у овој свешчици, зато што ми се није писало. Осећала сам да, ма шта ја написала, све то не би било оно што ми је на души... А шта је на мојој души? Имала сам с њим дуг разговор, који ми је много шта открио. Причао ми је о својим намерама (збиља, сад знам од чега има рану на врату... Боже мој! Кад помислим да је био осуђен на смрт, да се једва спасао и да су га ранили...). Он предосећа да ће бити рата и радује се том. И при свем том, никад нисам видела Д. тако тужног. За чим ли он... он... тужи? Татица се вратио из вароши, застао је нас двоје заједно и некако нас чудно погледао. Долазио је и Андреја Петровић. Приметила сам да је ослабио и блед. Он ме је прекорео, као да се сувише хладно и немарно понашам према Шубину. Али ја сам сасвим заборавила Пола. Кад га видим, потрудићу се да загладим своју погрешку. Сад ми није до њега!... и ни до кога на свету. Андреја Петровић говорио је са мном с неким саучешћем. Шта то све значи? Зашто је све тако тамно око мене и у мени? Чини ми се да је око мене и у мени нешто загонетно, што треба разрешити...

...Ноћас нисам спавала, боли ме глава. Зашто да пишем? Он је данас отишао тако брзо, а ја сам хтела да поразговарам с њим... Он као да ме избегава. Јест, он ме избегава.

...Разрешила сам загонетку, светлост ме је обасјала! Боже! Смилуј ми се... Ја сам заљубљена.

XVII

Тога истог кобног дана кад је Јелена написала ту последњу кобну реч у свој дневник, седео је Инсаров у соби код Берсењева, а Берсењев је стојао пред њим, са изразом сумње на лицу. Инсаров тек беше саопштио своју намеру да сутрадан пређе у Москву.

— За Бога! — повика Берсењев, — сад тек настаје лепо време. Шта ћете радити у Москви? Каква изненадна одлука! Или сте можда добили какав глас?

— Нисам добио никаква гласа, — рече Инсаров, — али ми разум налаже да не треба дуже да останем овде.

— Али како то...

— Андреја Петровићу, — рече Инсаров, — будите тако добри да не наваљујете. Мени је и самоме тешко да се растанем с вама, али се не може друкчије.

Берсењев га пажљиво загледа.

— Знам да вас не могу убедити, — рече он најзад. — Дакле, то је свршена ствар.

— Сасвим свршена, — одговори Инсаров, устаде и оде.

Берсењев се прошета по соби, узе шешир и оде Стаховљевима.

— Ви имате нешто да ми кажете, — рече Јелена кад осташе насамо.

— Јесте, откуд сте погодили?

— То је споредно. Говорите, шта је?

Берсењев јој рече намеру Инсаровљеву.

Јелена пребледе.

— Ви знате, — рече Берсењев, — да Димитрије Никаноровић нерадо даје рачуна о својим поступцима. Али ја мислим... Седите, Јелена Николајевна, вама није добро... Ја се, дабогме, досећам какав је управо узрок тог изненадног одласка.

— Какав, какав узрок? — понови Јелена, — снажно стежући, али не примећујући то, Берсењевљеву руку својом леденом руком.

— Ето видите, — поче Берсењев тужно смешећи се, — како бих вам то објаснио. Морам да се вратим у овогодишње пролеће, у оно време кад сам се боље упознао с Инсаровом. Ја сам се тада нашао с њим у кући једног рођака, тај рођак је имао кћер. Чинило ми се да Инсаров није равнодушан према њој и то му рекох. Он се насмеја и одговори ми да се ја варам, да његово срце није рањено, али да би он одмах отишао кад би му се тако што десило, јер он не жели — то су биле његове рођене речи, — да

ради задовољења личних осећаја изневери свој рад и своју дужност. „Ја сам Бугарин”, рече он, „и не треба ми руска љубав”...

— Па... па... шта... ви сад... — прошапута Јелена, нехотице окрећући главу, као човек који очекује ударац, али никако не испушташе Берсењевљеву руку.

— Ја мислим, — рече он нижим гласом, — ја мислим да се сад догодило оно што сам ја тада наслућивао.

— То јест... ви мислите... не мучите ме! — оте се одједном Јелени.

— Ја мислим, — прихвати Берсењев, — да је Инсаров заволео сад једну госпођицу Рускињу и одлучио да бежи, као што је обећао.

Јелена још јаче стеже његову руку и још ниже обори главу, као да жели да сакрије од туђег погледа руменило стида које јој изненадним пламеном обли све лице и врат.

— Андреја Павловићу, ви сте добри као анђео, — рече она, — али он ће сигурно доћи да се опрости?

— Јест, ја мислим да ће доћи зацело, јер неће да оде...

— Реците му, реците...

Али ту сирота девојка не издржа: сузе јој линуше из очију и она побеже из собе.

„О, како га воли, мислио је Берсењев враћајући се лагано кући. То нисам очекивао, нисам мислио да

га воли тако силно. Каже да сам добар, настави он своја размишљања... Ко би ми рекао какви су ме осећаји и побуде нагониле да све то кажем Јелени? Али свакако не добри, не добри. Само проклета жеља да се уверим да ли је нож доиста забоден у рану. Ја треба да будем задовољан — они воле једно друго и ја сам им помогао... Шубин ме назива „будућим посредником између науке и руске публике", види се да ми је суђено да будем посредник. Али ако сам се преварио? Не, ја се нисам преварио"...

Тешко је било Андреји Петровићу, и Раумер му није ишао у главу.

Сутрадан, у два сата, дође Инсаров Стаховљевима. Као за пакост, баш у то време у соби за примање Ане Васиљевне била је и једна гошћа из суседства, протиница, врло добра и честита жена, али која је имала малу непријатност са полицијом што јој је пало на ум да се по највећој врућини окупа у језеру, крај пута којим је често пролазила некаква чувена генералска породица. Присуство неког страног лица у први мах беше чак пријатно Јелени, којој нестаде крви из лица кад само зачу кораке Инсаровљеве, али јој срце обамре при помисли да се он може опростити а и не проговорити с њом насамо.

Он је изгледао збуњен и избегавао је њен поглед. „Да неће сад одмах да се опрости?" помисли Јелена. Инсаров се доиста упути Ани Васиљевној. Јеле-

на брзо устаде и одазва га у страну к прозору. Протиница се зачуди и покуша да се окрене, али се тако била утегла да јој је стежњак при сваком покрету шкрипао. Стога остаде непомична.

— Слушајте, — рече Јелена нагло, — ја знам зашто сте дошли. Андреја Петровић ми је казао вашу намеру, али ја вас молим, преклињем вас, немојте се данас праштати с нама, него дођите сутра овамо раније, у једанаест сати. Имам да вам кажем две, три речи.

Инсаров се ћутећи поклони.

— Ја вас нећу задржавати... Обећавате ли ми?

Инсаров се опет поклони, али ништа не рече.

— Леночка, оди овамо, — рече Ана Васиљевна, — погледај какву лепу торбицу има протиница.

— Сама сам је везла, — рече протиница.

Јелена се измаче од прозора.

Инсаров не остаде дуже од четврт сата код Стаховљевих. Јелена га је кришом погледала. Он је мењао места, као и пре, није знао куда да гледа, и оде некако чудно, изненада, као да нестаде.

Тај дан беше за Јелену дуг, још више се отеже дуга, предуга ноћ. Јелена је час седела на кревету, обгрливши рукама колена и наслонивши на њих главу, час је прилазила прозору, притискујући врело чело на хладно стакло и мислила док није малаксала, мислила све једне исте мисли.

Њено срце као да се било окаменило, као да је било ишчезло из груди, она га није осећала, али су јој у глави тешко ударале жиле, коса ју је жегла, а усне су јој биле суве. „Он ће доћи... није се опростио с мамицом... неће нас обманути... Да ли је Андреја Петровић говорио истину? Не може бити... Он није обећао да ће доћи... Је ли могуће да сам се ја за увек растала с њим"?... Ето какве је мисли нису остављале... управо остављале: оне нису долазиле, нису се враћале, оне су се стално ковитлале по њеној глави, као магла. „Он ме воли!" плану одједном у целом њеном бићу и она упре поглед у помрчину, а невидљив, сакривен осмејак заигра јој на уснама... Али она одједном затресе главом и диже руке до потиљка, и пређашње мисли зањихаше се опет као магла у њеној глави. Пред зору се свуче и леже у постељу, али не могаше да заспи. Први сунчани зраци продреше јој у собу... „О, ако ме воли!" узвикну она и, не стидећи се светлости која ју је обасјавала, рашири руке.

Она устаде, обуче се и сиђе доле. У кући се још нико не беше пробудио. Она пође у парк, али је у парку било тако тихо, зелено и свеже, птице су тако поверљиво цвркутале, цвеће је тако весело погледало, да њој дође тешко. „О, помисли она, ако је то истина, онда нема ни једне травчице срећније од мене, али да ли је то истина?" Она се врати у своју собу и, да би некако прекратила време, узе да

промени хаљину. Али све јој је испадало, клизило из руку, и она је још седела полуобучена пред својим огледалцетом, кад је позваше на чај. Она сиђе доле; мати примети да је бледа, али рече само: „Како си данас интересантна", и, обухвативши је погледом, додаде: „То ти одело врло добро стоји, треба увек да га облачиш кад хоћеш коме да се допаднеш". Јелена не одговори ништа и седе у угао. Међутим изби девет сати, до једанаест требало је још два сата. Јелена се лати књиге, затим шва, па опет књиге; затим се зарече да ће проћи сто пута у парку испод дрвореда, и прође сто пута; затим је гледала како Ана Васиљевна размешта пасијанс. . . погледа на сат, још није било десет. Шубин дође у собу за примање. Она покуша да разговара с њим и поче да се извињава ни сама не знајући зашто. . . Свака њена реч није је стала великог напрезања нити је у њој самој изазивала неку сумњу. Шубин се примаче к њој. Она је очекивала ругање, али кад подиже очи, угледа пред собом тужно и пријатељско лице. . . Она се насмеши на њ. Шубин се тако исто ћутећи насмеши и лагано изиђе. Она хтеде да га задржи, али у тај мах није могла да се сети како да га зовне. Најзад откуца једанаест сати. Она поче чекати, чекати, чекати и прислушкивати. Више већ није могла ништа да ради, престаде чак и да мисли. Срце јој оживе и поче куцати јаче, све јаче и — за чудо! — и време као да поче брже да пролази. Прође четврт сата, прође по-

ла сата, прође још неколико минута, по мишљењу Јелениним, и одједном она се трже: сат не изби дванаест, него један. „Он неће доћи, он ће отићи, без опроштаја"...

Та мисао заједно с крвљу појури јој у главу. Она осети да је дах гуши, да је готова да заплаче... Побеже у своју собу и паде на постељу са склопљеним рукама на лицу.

Тако је прележала пола сата непомично, кроз прсте су јој лиле сузе на јастук. Одједном устаде и седе: нешто необично десило се у њој, лице јој се измени, влажне јој се очи саме од себе осушише и засијаше, обрве се подигоше, а усне скупише. Прође још пола сата. Јелена последњи пут ослушну, намести шешир, обуче рукавице, баци огртач на рамена и неприметно изиђе из куће, па брзим корацима пође у правцу Берсењевљева стана.

XVIII

Јелена је ишла оборивши главу и укочено гледајући напред. Она се ничега није бојала, ни о чем није размишљала, хтела је да још једанпут види Инсарова. Ишла је, не примећујући да се сунце одавно сакрило за густе, црне облаке, да ветар на махове дува и подиже јој хаљину, да се прашина изненада подигла и ковитла као стубови на путу... Крупна киша поче промицати, она ни њу није опажала; али киша поче све чешће и јаче падати, муње почеше севати и пуче гром. Јелена застаде и погледа унаоколо... На њену срећу, недалеко од тога места где ју стиже непогода, налазила се над усахлим извором стара капела. Она дотрча до ње и стаде под ниску њезину стреју. Киша је пљуштала као из кабла, цело небо је било наоблачено. Са немим очајањем гледала је Јелена густу мрежу капљица које су брзо падале. Последња нада да ће се видети с Инсаровим ишчезе. Стара просјакиња уђе у капелу, стресе се и рече клањајући се: „Од кише, мајчице", и стењући и уздишући, седе на степенице поред извора. Јелена завуче руку у џеп, старица спази тај покрет, и ње-

но смежурано и жуто, али некад лепо лице оживе. „Хвала ти, хранитељко рођена”, — поче она. Јелена не нађе новчаник у џепу, а старица беше већ пружила руку...

— Немам новаца, бако, — рече Јелена, — али ево узми шта се нашло, можда ће се моћи употребити.

Она јој даде своју мараму.

— О, о, лепотице моја, — рече просјакиња, — шта ће мени твоја марама? Мањ да је поклоним унуци, кад се удаје. Бог нека те награди за твоју доброту!

У тај мах зачу се тресак грома.

— Господе, Исусе Христе, — промрмља просјакиња и прекрсти се три пута. — Да те нисам негде видела, — рече она, мало затежући се. — Ти си ми канда нешто уделила?

Јелена погледа у старицу и познаде је.

— Јесте, бако, — одговори она. — Ти си ме још питала, зашто сам тако тужна?

— Тако је, голубице, тако. Познала сам те. Ти си и сад врло жалосна. Ево и марамица ти је мокра, зацело од суза. О, ви девојчице, све вас мори једна туга, један јад!

— Каква туга, бако?

— Каква? Е, моја добра госпођице, не можеш ти мене стару преварити. Знам ја за чим ти тужиш, знам ја да ти ниси сирота. И ја сам била млада, и

ја сам све те муке знала и прошла. Јест. А ево шта ћу ти рећи зато што си добра: ако се загледаш у добра човека, који није ветрогоња, држи се њега само, држи се што чвршће можеш, па шта Бог да. Ако би би, ако не би, божја воља. Јесте. Што ми се чудиш? Ја сам врачара. Хоћеш да однесем с твојом марамом сву твоју невољу? Однећу, и свршено. Ево киша слабије пада; ти почекај још мало, а ја идем. Није ми првина да покиснем. Само запамти, голубице моја, било и прошло, споменуло се, не повратило се. Господе, смилуј се!

Просјакиња устаде са степеница, изађе из капеле и пође својим путем. Јелена са чуђењем погледа за њом. „Шта ли то значи?" прошапта она нехотице.

Киша је падала све мање и мање и за часак се указа сунце. Јелена се већ спремала да остави своје прибежиште... Одједном, на десет корака од капеле, спази Инсарова. Умотан у огртач, ишао је он истим путем којим је дошла и Јелена; чинило се као да хита кући.

Она се одупре о стари наслон, поред степеница, и хтеде да га зовне, али је издаде глас... Инсаров већ прође поред ње, не дижући главу...

— Димитрије Никаноровићу! — рече она најзад. Инсаров нагло застаде и погледа... У првом тренутку није познао Јелену, али јој одмах приђе.

— Ви! Ви сте то? — понови он.

Она се ћутећи врати у капелу. Инсаров пође за њом.

— Ви сте овде? — понови он.

Она је и даље ћутала и гледала га некаквим дугим, нежним погледом. Он обори очи.

— Долазите ли од нас? — запита га она.

— Не... не од вас.

— Не? — понови Јелена, трудећи се да се осмехне. — Дакле, тако држите обећање? Ја сам вас чекала од јутра.

— Сетите се, Јелена Николајевна, да ја јуче ништа нисам обећао.

Јелена се опет силом насмеши и пређе руком преко лица. И лице и руке беху јој врло бледи.

— Хтели сте, дакле, да одете не опростивши се с нама?

— Јесте, — одговори Инсаров опоро и хладно.

— Како? После нашег познанства, после оних разговора, после свега... Дакле, да вас нисам овде случајно нашла (Јеленин глас задрхта и она ућута за тренутак)... ви бисте отишли, а не бисте ми ни руку пружили последњи пут, и не би вам било жао?

Инсаров се окрену.

— Јелена Николајевна, молим вас, не говорите тако. Мени је и иначе тешко. Верујте да ме је ова одлука много мука стала. Кад бисте знали...

— Нећу да знам, — прекиде га Јелена уплашено, — зашто одлазите... Види се да морате. Види се

да се морамо растати. Ви без узрока не бисте жалостили ваше пријатеље. Али зар се тако пријатељи растају? Јер ми смо пријатељи, зар не?

— Нисмо, — рече Инсаров.

— Како? — рече Јелена. Образе јој покри лако руменило.

— Ја баш зато и одлазим, што ми нисмо пријатељи. Не гоните ме да кажем оно, што нећу да кажем.

— Ви сте пре били искренији према мени, — рече Јелена, с лаким прекором. — Сећате ли се?

— Тада сам могао бити искренији, тада нисам имао шта да кријем, а сада...

— А сада? — запита Јелена.

— А сада... сада морам да одлазим. Збогом.

Да је у тај мах Инсаров погледао Јелену, он би видео да се њено лице све више сијало што се његово све више мрштило и помрачавало; али он је непрестано гледао у земљу.

— Па, збогом, Димитрије Никаноровићу, — поче она. — Али дајте ми бар вашу руку, кад смо се већ срели.

Инсаров пружи руку.

— Не, ја ни то не могу, — рече он и поново се окрену.

— Не можете?

— Не могу. Збогом.

И он пође из капеле.

— Чекајте још мало, — рече Јелена. — Ви као да се бојите мене. Ја сам смелија од вас, — додаде она, с лаком дрхтавицом у целом телу. — Могу вам рећи, хоћете ли, због чега сте ме овде застали? Знате ли куда сам пошла?

Инсаров с чуђењем погледа Јелену.

— Пошла сам к вама.

— К мени?

Јелена покри лице.

— Ви сте хтели да ме нагоните да вам кажем како вас волим... ето казала сам, — прошапта она.

— Јелена! — узвикну Инсаров.

Она опружи руке, погледа га и паде му на груди.

Он је ћутећи снажно загрли. Њему није било потребно да говори како је воли. Из једнога његовог узвика, из тога тренутно преображеног човека, из тога како су му се подизале и спуштале груди, уз које се она тако поверљиво приљубила, из тога како су се крајеви његових прстију дотицали њене косе, Јелена је могла увидети да је вољена. Он је ћутао, а њој нису ни биле потребне речи. „Он је ту, он ме воли... шта бих више?" Блажени мир, мир заклоњеног пристаништа, постигнуте сврхе, онај небесни мир који и самој смрти даје смисао и лепоту, испуни је сву својим божанственим таласањем. Она није ништа желела, јер је све имала. „О, брате мој, пријатељу, љубави моја"!... шапутале су њене усне, и сама није знала чије је то срце, да ли његово

или њено, што тако слатко удара и топи јој се у грудима.

А он је стајао непомично и снажним загрљајима грлио овај млади, њему одани живот, осећао је на грудима тај нови, бескрајно драги терет; осећање нежности, осећање неисказане захвалности, раздроби у прах његову чврсту душу и, као никада досад, навреше му сузе на очи...

А она није плакала, она је само понављала: „Пријатељу мој! Брате мој!"

— Дакле, ти ћеш поћи са мном свуда? — говорио је он четврт сата доцније, држећи је једнако у свом загрљају.

— Свуда, на крај света. Где ти, ту и ја.

— И ти себе не вараш, ти знаш да твоји родитељи никад не би пристали на наш брак?

— Ја се не варам, ја то знам.

— Ти знаш да сам сиромах, готово просјак?

— Знам.

— Да нисам Рус, да ми није суђено да живим у Русији, да ћеш морати раскинути везе с отаџбином, са сродницима?

— Знам, знам.

— Знаш и то да сам се ја посветио тешком, незахвалном послу, да ми... да нам претстоје многе опасности, па и одрицање, понижење?

— Знам, све знам... Ја те волим.

— Да ћеш морати да напустиш своје навике, да

ћеш тамо сама, међу туђинима, може бити, морати да радиш?

Она му запуши уста руком.

— Ја те волим, драги мој!

Он поче топло да љуби њену узану, ружичасту руку. Јелена му је није скидала са усана и с некаквом детињском радошћу, с радозналим осмејком гледала је како јој он љуби час руку, час прсте...

Одједном поцрвене и сакри своје лице на његове груди.

Он јој нежно подиже главу и пажљиво јој се загледа у очи.

— Дакле, здраво, жено моја пред људима и пред Богом, — рече он.

XIX

Један сат доцније, Јелена, са шеширом у једној и огртачем у другој руци, уђе полако у собу за примање. Коса јој је била лако разбарушена, на сваком образу видела се ружичаста мрља, осмејак јој је лебдео на уснама, оборене и полузатворене очи такође су се смешкале. Једва је корачала од умора, али јој тај умор беше пријатан, а и све јој друго беше пријатно. Све јој беше мило и драго. Увар Ивановић седео је покрај прозора; она му приђе, спусти му руку на раме и нехотице се насмеја.

— Зашто? — запита је он изненађено.

Она није знала шта да каже. Имала је жељу да пољуби Увара Ивановића.

— Пљоштимице! — рече она најзад.

Али Увар Ивановић не мрдну ни обрвом, само непрестано гледаше у Јелену, чудећи се. Она испусти на њ огртач и шешир.

— Драги Уваре Ивановићу, — рече она, — спава ми се, уморна сам, — па се опет насмеја и клону у наслоњачу поред њега.

— Хм, — промрмља Увар Ивановић и заигра прстима. — Требало би да...

А Јелена је гледала око себе и мислила: „Са свим овим морам се ускоро растати... и, чудновато, нити се бојим, нити се предомишљам, нити жалим... Не, жао ми је мамице!” Затим јој опет изиђе пред очи капела, зазвуча његов глас, осети његов загрљај. Срце јој лако и радосно заигра, срећа је притискивала и њега. Она се сети старе просјакиње. „Баш као да је однела моју тугу”, помисли она. „О како сам срећна! Сасвим незаслужено! Како брзо!” Да је пустила себи мало на вољу, потекле би јој слатке, бескрајне сузе Задржавала их је само смешкањем. И ма какав положај да је заузимала, чинило јој се да бољи и лепши не би ни могао бити: као да су је успављивали. Сви су јој покрети били лаки и нежни; куда се деде њена ужурбаност и неспретност? Уђе Зоја. Јелени се учини да никад није видела лепше лице. Уђе и Ана Васиљевна. Јелену нешто текну, али ипак с највећом нежношћу загрли своју добру мајку и пољуби је у чело, испод лако проседеле косе. Затим оде у своју собу. Како јој се у њој све смешило! С каквом стидљивом свечаношћу и мирноћом седе она на своју постељу, на ону исту постељу на којој је пре три сата имала онако мучне тренутке! „А ја сам још и онда знала да ме он воли”, помисли она... „Али не, не, то је грешно”. „Ти си моја же-

на"... прошапта она и сакри лице рукама, па паде на колена.

Увече постаде замишљенија. Туга је обузе при помисли да се неће скоро видети с Инсаровом. Он није могао дуже остати код Берсењева, а да не изазове сумњу, и зато он и Јелена одлучише да се Инсаров врати у Москву и да им до јесени дође два пута у госте; са своје стране она му обећа да ће му писати писма и, ако буде могућно, одредити му састанак, негде близу Кунцова. Кад сиђе на чај у собу за примање, застаде тамо све своје и Шубина, који је оштро погледа, чим се појавила; она хтеде да поразговара с њим пријатељски, као некад, али се бојаше његове оштроумности, бојаше се саме себе. Она се домишљаше да је он није узалуд оставио на миру већ више од две недеље. Убрзо дође Берсењев и предаде Ани Васиљевној поздрав од Инсарова, заједно с извињењем што се вратио у Москву а није се опростио са њом. Тога дана први пут споменуше Инсаровљево име пред Јеленом. Она осети да је поруменила: у исто време она разумеде, да је требало да искаже жаљење због изненадног одласка тако доброг познаника, али није могла да се претвара и остаде тако непомична и нема, док је Ана Васиљевна уздисала и вајкала се. Јелена је гледала да се нађе близу Берсењева; њега се није бојала, мада је он знао један део њене тајне; она се спасавала под његово окриље од Шубина, који ју

је непрестано гледао — не потсмешљиво, него пажљиво. И Берсењев се то вече двоумио: очекивао је да види Јелену много жалоснију. На њену срећу он и Шубин почеше се препирати о уметности; она се одмаче мало и као кроз сан поче да слуша њихов разговор. За мало, не само они, него и сва соба, све што је било око ње, чињаше јој се као сан — све: и самовар на столу, и кратак прслук Увара Ивановића, и углачани нокти Зојини, и слика великог кнеза Константина Павловића на зиду, све се разилазило, све се покривало маглом, све је престајало да постоји. Само их је све жалила. „Зашто они живе?" мислила је она.

— Хоћеш ли да спаваш, Леночка? — запита је мати.

Она не чу материно питање.

— Полуумесна примедба, кажеш ти?... — Те речи које Шубин оштро изговори привукоше пажњу Јеленину. — Остави се, у томе и јесте ствар. Умесна примедба изазива клонулост — то није хришћански; према неумесној човек је равнодушан — то је глупо, а према полуумесној осећа и љутину и одвратност. На пример, кад бих ја сад рекао да је Јелена Николајевна заљубљена у једног од нас двојице, каква би то примедба била, а?

— О, мсје Пол, — рече Јелена, — ја бих хтела да вам покажем како ме то љути, али не могу, верујте. Врло сам умо̄рна.

— Што не легнеш? — промуца Ана Васиљевна, која је свако вече дремала, и зато радо опомињала друге да иду на спавање. — Поздрави се са мном па иди у име Божје. Андреја Петровић опростиће.

Јелена пољуби своју мајку, поклони се свима и оде. Шубин је испрати до врата.

— Јелена Николајевна, — шану јој он на прагу, — ви газите мсје Пола, немилостиво газите преко њега, мсје Пол обожава и вас, и ваше ножице, и ђонове са ципела ваших.

Јелена слеже раменима, преко воље му пружи руку, али не ону што је Инсаров љубио, и, вративши се у своју собу, свуче се одмах, леже и заспа. Спавала је дубоким и мирним сном... како чак ни деца не спавају: тако спава само дете које прездравља, кад му мати седи крај колевке, гледа га и слуша како дише.

XX

— Сврати к мени за тренутак, — рече Шубин Берсењеву кад се опростише с Аном Васиљевном, — имам нешто да ти кажем.

Берсењев оде у његово одељење. Он се зачуди мноштву студија, статуа и попрсја, умотаних мокрим крпама и разбацаних по свима угловима собе.

— Ти се, као што видим, не шалиш, — рече он Шубину.

— Мора се нешто радити, — одговори он. — Ако једно не иде, треба покушати друго. Али ја, као Корсиканац, занимам се више осветом него правом уметношћу. Treme Bisanzia![1]

— Ја те не разумем, — рече Берсењев.

— Почекај мало. Изволите погледати, драги пријатељу добротвору, моју освету број први.

Шубин разви једну фигуру и Берсењев угледа особито слично, врло лепо попрсје Инсаровљево. Шубин је био извајао црте лица тачно, до најмањих ситница, и дао им диван израз: поштен, племенит и одлучан.

[1] Дршћи, Византијо! — Прим. прев.

Берсењев беше усхићен.

— Та ово је просто дивота! — узвикну он. — Честитам ти! Као за изложбу. Зашто називаш тај сјајан производ осветом?

— Зато, сер, што сам намеран да тај сјајан производ, како сте се ви изволели изразити, поднесем Јелени Николајевној на њен имендан. Разумете ли ту алегорију? Ми нисмо слепи, ми видимо шта се око нас збива, али смо и џентлмени, господине мој; и светимо се џентлменски.

— А ово, — додаде Шубин, откривајући другу фигуру, — како се уметник по новим естетикама може да користи правом на коме му се може само позавидети, да оваплоћује сваке гадости, уздижући их до бисер творевина, то смо се и ми, при подизању овог бисера, број два, светили нимало џентлменски, en canaille.[1]

Он брзо смаче платно и Берсењев угледа статуету, у дантоновском укусу, тога истог Инсарова. Није се могло измислити ништа пакосније и духовитије. Млади Бугарин је био претстављен као ован који се подигао на стражње ноге и спрема се да убоде роговима. Тупа озбиљност, жестина, упорност, неспретност, ограниченост беху извајане на лицу „супруга танкоруних оваца", а међутим сличност је била тако уочљива да Берсењев није могао а да се грохотом не насмеје!

[1] Као олош. — Прим. прев.

— Шта мислиш? Занимљиво? — рече Шубин. — Јеси ли познао јунака? Саветујеш ли ми да и ову пошаљем на изложбу? Ову ћу, драги мој, сам себи поклонити на свој имендан... Ваша племенитост, изволите сагнути колена.

И Шубин три пута поскочи, ударајући се позади потпетицама.

Берсењев подиже платно с пода и покри њим статуету.

— Ех, ти, великодушни човече, — поче Шубин, — ко ли је још у историји био тако великодушан? Али свеједно! А сад, — настави он, свечано и тужно развијајући трећу, доста велику масу иловаче, — сад ћеш видети нешто што ће ти доказати смерност и проницљивост твога пријатеља. Уверићеш се да он ипак, као прави уметник, осећа потребу и корист да себе ћуши. — Погледај!

Платно спаде и Берсењев угледа две, упоредо, једну до друге намештене и готово срасле главе... Он не схвати одмах у чему је ствар, али кад боље загледа познаде у једној од њих Анушку, а у другој самога Шубина. Уосталом, то су биле више карикатуре него портрети. Анушка је претстављала лепушкасту, дебелу девојку са ниским челом, плачним очима и јако уздигнутим носом. Њене широке усне дрско су се смешиле; цело лице изражавало је чулност, безбрижност и смелост, са неком добродушношћу. Себе је Шубин претставио као пре-

живелог, мршавог, са упалим образима, с немоћно опуштеним, ретким праменовима косе, с угашеним очима без икаквог израза, и са оштрим носом, као у мртваца.

Берсењев са одвратношћу окрену главу.

— Какав пар, брате мој! — рече Шубин. — Хоћеш ли изволети да саставиш згодан назив? За оне прве две ствари ја сам већ нашао називе. Испод попрсја стојаће: „Јунак који намерава да ослободи своју отаџбину". Испод статуете: „Чувајте се, кобасичари!" А под овом — шта мислиш? „Будућност уметника Павла Јаковљева Шубина. . ." Је ли добро?

— Престани, молим те, — рече Берсењев. — Зар је вредело трошити време на такву. . . — Није могао одмах да нађе згодну реч.

— Гадост? хтео си да кажеш. Не, брате, опрости, али ако ма шта треба послати на изложбу, то треба ову групу.

— Збиља гадост, — понови Берсењев. — Шта ће та бесмислица? Ти уопште немаш оних слабости којима су, на жалост, тако обилато обдарени наши уметници. Ти просто клеветаш самога себе.

— Мислиш? — невесело рече Шубин. — Ако их немам, па ми се накалеме, зато ће бити крива. . . једна особа. Знаш ли ти, — додаде он, трагично намрштивши обрве, — да сам ја већ почео да пијем?

— Лажеш.

— Пробао сам, веруј ми, — рече Шубин, па одједном развуче усне и засија, — али је, брате, неукусно, неће кроз грло да прође, а глава ми је као бубањ. Сам велики Лушчихин, Харалампије Лушчихин, прва московска, или, како неки тврде, великоруска знаменитост, казао је да од мене ништа неће бити. Мене, како он каже, не одушевљава боца.

Берсењев хтеде да обори групу, али га Шубин задржа.

— Немој, брате, не ударај, нека остане као поука, као страшило.

Берсењев се насмеја.

— У том случају, готово да поштедим твоје страшило, — проговори он: — живела вечна и чиста уметност!

— Живела! — прихвати Шубин. — С њом је и добро лепше и зло лакше!

Пријатељи се снажно руковаше и растадоше.

XXI

Прво осећање које обузе Јелену кад се пробуди беше радосни страх. „Је ли могућно? Је ли могућно?" питала је себе, а срце јој обамираше од среће. Успомене навалише на њу... она се изгуби у њима. Затим је опет засени онај блажени, свечани мир. Али још тога јутра Јелену полако обузе немир, а идућих дана постаде сетна, невесела. Додуше, сад је знала шта хоће, али од тога јој није било лакше. Незаборављени састанак избацио ју је за увек из старога колосека: она већ није била у њему, била је далеко, а међутим унаоколо све је било као обично, све је ишло својим редом, као да се ништа није изменило, живот је текао као и пре, и, као и пре, рачунао на Јеленино учешће и потпору. Она покуша да почне писмо Инсарову, али јој и то не пође за руком: речи на хартији биле су као мртве и лажне. Дневник је била завршила и испод последњег реда повукла дугачку црту. То је била прошлост, а она је сада свим својим мислима, свим бићем ушла у будућност. Било јој је тешко. Да седи

са мајком која ништа и не слути, да је слуша, да одговара, да разговара с њом — чинило се Јелени као неки грех; осећала је у себи неко претварање; узбуђивала се, ма да није имала зашта да црвени; често јој се јављала у души нека неодређена жеља да све призна, па ма шта после било. „Зашто ме, мислила је она, Димитрије није онда одмах, из оне капеле, повео куд му драго? Зар ми није казао да сам његова жена пред Богом? Шта ћу ја овде"? Одједном поче да су туђи свију, па чак и Увара Ивановића, који је више но икад био у недоумици и преплитао прстима. Све што ју је окруживало није јој се више чинило ни нежно, ни драго, ни као сан: као мора притискивао ју је неки непокретни и мртви терет; све као да ју је прекоревало и љутило се, не хајући за њу... Ти си ипак наша. Чак и њени јадни штићеници, измучене птице и животиње, гледаху на њу — тако се бар њој причињавало — неповерљиво и непријатељски. Зазирала је и стидела се својих осећаја. „Та ово је ипак моја кућа, мислила је она, моја породица, моја отаџбина"... „Не, то није више твоја отаџбина, није твоја породица", говорио јој је други глас. Обузе је страх и поче да се љути на своју малодушност. Невоља је тек почињала, а она је већ губила стрпљење... Је ли она то обећала?...

Дуго није могла да влада собом. Али прође не-

дења, две... Јелена се мало умири и привикну на свој нов положај. Написа Инсарову два мала писамцета и сама их однесе на пошту: низашто на свету не би их поверила собарици, нешто из стидљивости, нешто из поноситости. Поче и да га очекује. ... Али место њега, једнога лепога јутра стиже Никола Артемијевић.

XXII

Још нико у кући гардиског поручника у оставци Стахова није њега видео тако нерасположена, а у исто време тако самопоуздана и озбиљна, као тога дана. Он уђе у собу за примање у горњем капуту и шеширу, уђе полако, широким корацима, и, ударајући потпетицама, приђе огледалу и дуго се огледаше с мирном строгошћу, машући главом и грицкајући усне. Ана Васиљевна дочека га са видним узбуђењем и скривеном радошћу (она га иначе није дочекивала): он чак не скиде шешир, не поздрави се с њом, и ћутећи пружи Јелени руку у рукавици од јеленске коже, да му је пољуби. Ана Васиљевна поче га распитивати о начину лечења; он јој ништа не одговори. Дође и Увар Ивановић, — он га погледа и рече: „ба!" Према Увару Ивановићу он се уопште понашао хладно и гледао га с висине, мада је признавао у њему „трагове праве Стахољеве крви". Познато је да су скоро све руске племићке породице уверене да постоје искључиве породичне особине које су само њихове. Нисмо једанпут имали прилике да слушамо разговоре „међу својима"

о „потсаласкинским носевима" и „препрејевским потиљцима".[1] Уђе Зоја и седе наспрам Николе Артемијевића. Он се накашља, седе у наслоњачу, потражи кафу и тек онда скиде шешир. Донесоше кафу, он попи једну шољу и, погледавши све редом, промрмља кроз зубе: „sortez, s'il vous plait", и, окренувши се жени, додаде: „et vous, madame, restez, je vous prie. . ."[2]

Сви изиђоше осим Ане Васиљевне. Глава јој се тресла од узбуђења. Свечано понашање Николе Артемијевића врло ју је изненађивало. Очекивала је нешто необично.

— Шта је? — запита она чим се врата затворише.

Никола Артемијевић погледа равнодушно Ану Васиљевну.

— Ништа особито, али какав је то у вас начин да одмах узмете изглед некакве жртве? — поче он, опуштајући углове усана при свакој речи, без икакве потребе. — Хтео сам само да вам јавим да ћемо на ручку имати једнога новог госта.

— Кога?

— Курнатовског, Јегора Андрејевића. Ви га не познајете. Он је први секретар у сенату.

— Он ће данас ручати код нас?

[1] Племићке породице. — Прим. прев.

[2] Изволите изићи, а ви, госпођо, молим останите. — Прим. прев.

— Да.

— И ви сте, само зато да ми то кажете, наредили да сви изиђу из собе?

Никола Артемијевић погледа је опет, али овога пута иронично.

— Вас то чуди? Почекајте, па ћете имати чему да се чудите.

Он ућута. Ана Васиљевна такође poћута мало.

— Ја не бих желела, — поче она...

— Ја знам да сте ме увек држали за „неморалног" човека, — поче одједном Никола Артемијевић.

— Ја! — прошапута Ана Васиљевна изненађено.

— И може бити да ви имате право. Не одричем да сам вам каткад заиста давао повода да о мени тако мислите (сиви коњи! прође кроз главу Ани Васиљевној), ма да ви сами морате признати да при познатом вам стању ваше конституције...

— Али ја вас нимало не кривим, Никола Артемијевићу.

— C'est possible.[1] У сваком случају, не мислим да се правдам. Мене ће оправдати време. Али сматрам за дужност уверити вас да знам своје обавезе и да умем радити... у корист поверене ми... поверене ми породице.

„Шта ли све ово значи?" помисли Ана Васиљевна. (Она није могла знати да се синоћ у енглеском

[1] Могућно. — Прим. прев.

клубу, у углу читаонице, заподео спор о неспособности Руса да изговоре спич.[1] „Ко од нас уме да говори? Спомените ма кога!" узвикну један од тих што су се препирали. — Ето, на пример, Стахов, — одговори други и показа на Николу Артемијевић, који је стојао близу и само што није врисну од задовољства).

— На пример, — настави Никола Артемијевић, — моја кћи Јелена. Не налазите ли ви да је већ време да и она најзад стане чврсто на стазу... хоћу рећи, да се уда. Све то мудровање и филантропија лепи су само донекле и до одређених година. Време је да изађе из магле и друштва разних уметника, ђака и свакојаких Црногораца, и да постане као све.

— Како да разумем ваше речи? — запита Ана Васиљевна.

— Изволите ме саслушати, — одговори Никола Артемијевић с онако исто опуштеним уснама. — Рећићу вам отворено, без увијања: ја сам се упознао и зближио с тим младим господином Курнатовским у нади да ми он буде зет. Мислим да, кад га видите, нећете моћи да ме окривите за пристрасност и лакомисленост (Никола Артемијевић је говорио и сам уживао у својој речитости). Изврсно је образован, правник, понаша се врло лепо, има педесет и три године, секретар, колешки саветник

[1] Здравицу. — Прим. прев.

и има орден светог Станислава о врату. Надам се да ћете признати да ја не припадам броју оних pères de comédie[1] који се заносе само титулама; али ви сте ми сами говорили да се Јелени Николајевној допадају само озбиљни, радни људи: Јегор Андрејевић први је у својој струци. А с друге стране, знам да моја кћи има слабост према великодушним поступцима, дакле знајте да је Јегор Андрејевић, чим је постигао могућност, ви ме разумете, могућност да живи од своје плате, одмах упутио својој браћи одређену годишњу своту коју му је отац давао.

— А ко је његов отац? — запита Ана Васиљевна.

— Његов отац такође је знаменит у својој струци, високо моралан, un vrais stoïcien,[2] мајор у оставци, чини ми се, управник свију имања графова Б...

— А! — рече Ана Васиљевна.

— А! шта: а? — прихвати Никола Артемијевић. — Зар сте и ви заражени предрасудама?

— Али ја ништа нисам казала, — поче Ана Васиљевна...

— Није истина, казали сте: а!... Но како му драго, сматрао сам за потребно да вас обавестим како ја мислим, и надам се да ћете господина Курнатовскога примити à bras ouverts.[3] Он није некакви Црногорац.

[1] Комедијаша. — Прим. прев.

[2] Прави стоик. — Прим. прев.

[3] Раширених руку. — Прим. прев.

— Разуме се; треба само позвати кувара Вањку и наредити му да се спреми још неко јело.

— Ви знате да ја у то нс улазим, — рече Никола Артемијевић, устаде, узе шешир и, звиждећи (он је од некога чуо да се звиждати може само на свом летњиковцу, или у мањежу), оде да се прошета по парку. Шубин га спази кроз прозор своје собе и, ћутећи, исплази језик на њ.

На десет минута пре четири сата, пред улазом Стаховљевог летњиковца, стадоше кола, из којих изиђе још млад, пристојне спољашности човек, просто и укусно одевен, и нареди да га пријаве. То је био Јегор Андрејевић Курнатовски.

Ево шта је између осталога сутрадан о њему Јелена писала Инсарову:

„Честитај ми, драги Димитрије, ја имам вереника. Јуче је ручао код нас; тата се упознао с њим, чини ми се у енглеском клубу, и позвао га. Разуме се да он јуче није дошао као вереник, али моја добра мамица, којој је татица саопштио своју наду, пришапнула ми је на уво какав је то гост. Име му је Јегор Андрејевић Курнатовски, са службом у сенату, као први секретар. Прво ћу ти описати његову спољашност. Мали је растом, мањи од тебе, добро развијен, црте су му правилне, ошишан до главе, има велике залиске. Очи су му мале (као у тебе), црне, бистре, усне пљоснате, широке; у очима и на уснама некакав званичан, али сталан осмејак; као да

дежура код њега. Понаша се сасвим обично, говори јасно, и све је код њега јасно: и кад иде, и кад се смеје, и кад једе, увек као да важан посао ради. „Како га је проучила!" помислићеш ти можда у овом тренутку. Јест, али зато да бих ти га описала. А и како да не проучим свога вереника. Има у њему нешто челично... нешто глупо и бесмислено у исто време, али и ваљано. Кажу да је заиста врло поштен човек. И ти си ми челичан, али не као овај. За столом је седео до мене, према нама је седео Шубин. Прво се говорило о некаквим трговачким предузећима: кажу да се он у њима разуме и замало није напустио своју службу, да би се примио управе над једном великом фабриком. Али се предомислио! Затим је Шубин почео да говори о позоришту; господин Курнатовски је изјавио — морам признати — без лажне скромности, да се у уметности нимало не разуме. То ме је потсетило на тебе... али сам опет помислила: не, ја и Димитрије ипак друкчије схватамо уметност. Он као да је хтео рећи: ја то не разумем, али није ни потребно, мада се у добро уређеној држави допушта. Према Петрограду и comme il faut[1] доста је равнодушан: шта више, једанпут се назва пролетером. Ми смо, каже, прости радници! Ја сам помислила: да је то казао Димитрије, не би ми се свидело, а овај нека га, нека говори, нека се хвали! Према мени је био врло учтив, али

[1] Бољи свет, на свом месту. — Прим. прев.

мени се непрестано чинило као да са мном говори врло, врло снисходљив старешина. Кад хоће кога да похвали, увек ће рећи, „тај има *своја начела*", — то му је омиљена реч. Он мора да је самоуверен, вредан, способан за самопожртвовање (видиш да нисам пристрасна), то јест да жртвује своје угодности, али је велики деспот. Тешко оном ко му падне шака! За столом се говорило о узимању мита...

— Ја верујем, — рече он, — да много пута онај који прими мито није крив; није могао друкчије да чини, али ипак, ако га ухвате, треба га згазити.

Ја узвикнух:

— Згазити невиног?

— Да, ради принципа.

— Каквог? — запита Шубин.

Курнатовски нити се збуни, нити се зачуди, него рече:

— О томе не треба трошити речи.

„Тата, који га, чини ми се, особито цени, рече да зацело не треба и, на моју жалост, тај се разговор прекиде. Пред вече дође Берсењев и поче се с њим страшно препирати. Још никад досад нисам видела нашег доброг Андреју Петровића тако узбуђеног. Господин Курнатовски уопште није одрицао користи од науке, универзитета, итд... Међутим, ја сам разумевала негодовање Андреја Петровића. Овај на све то гледа као на какву гимнастику. После ручка приђе ми Шубин и рече: „Видите овога и не-

кога другог (он не може да изговори твоје име), обојица су практични људи, а погледајте колика разлика: тамо је прави, живи идеал, што нам га је живот дао; а овде чак ни осећања дужности, већ само обично званично поштовање и радљивост без садржине". — Шубин је паметан и ја сам због тебе упамтила његове речи, али не налазим ничега заједничког међу вама. Ти *верујеш,* а овај не, зато што се не може веровати само у себе.

„Он је отишао касно, али мамица је улучила прилику да ми саопшти како сам му се допала и како је тата усхићен... Можда је и о мени казао да имам начела? А ја умало не одговорих мамици, да ми је жао, али ја већ имам мужа. Зашто тата тебе тако не воли? С мамицом бисмо још којекако изишли на крај...

„Драги мој! Ја сам ти зато тако потанко описивала овога господина да бих угушила свој јад. Ја не живим без тебе и непрестано тебе видим и чујем... Очекујем те, али не у нашој кући, као што си ти хтео, — замисли како би нам било тешко и непријатно! Него, знаш, где ти пишем ово писмо — у оној шумици... О, драги мој! Како те волим!"

XXIII

Три недеље после прве посете Курнатовскове, Ана Васиљевна, на велику радост Јеленину, пресели се у Москву, у своју велику дрвену кућу до Пречистенке, у кућу са стубовима, белим лирама и венцима изнад сваког прозора, с мезанином, са свима потребама, малим парком, великим зеленим двориштем, бунаром у дворишту и штенаром близу бунара. Ана Васиљевна никад се није тако рано враћала са летњиковца; али јој се ове године од првих јесењих дана појавише отоци у вилицама, а и Никола Артемијевић, пошто заврши своје лечење, зажели се жене; уз то и Августина Христијановна беше отпутовала својој рођаци у Ревељ; у Москву беше приспела нека страна породица, која је показивала *пластичке покрете*, „des poses plastiques", о којима је Ана Васиљевна читала у *Московским Вједомостима,* што код ње изазва велику радозналост. Једном речи, даље бављење на летњиковцу било је неугодно и, шта више, по речима Николе Артемијевића, не би било у складу с његовим „намерама". Последње две недеље биле су за Јелену врло дуге. Курнатов-

ски их је два пута посетио у недељу, јер је у друге дане био запослен. Он је долазио искључиво због Јелене, али је више разговарао са Зојом, којој се он врло свиђао. „Das ist ein Mann!"[1] мислила је у себи, гледајући његово црномањасто мушко лице, слушајући његове самопоуздане и благе речи. По њеном мишљењу, нико није имао пријатнији глас од њега, нико није умео тако лепо рећи: „имао сам част", или „врло сам задовољан". Инсаров не дође к Стаховљевима, али га Јелена виде једанпут, кришом, у малој шумици изнад реке Москве, где му је била заказала састанак. Једва стигоше да кажу једно другоме неколико речи. Шубин се вратио у Москву с Аном Васиљевном, а Берсењев неколико дана доцније.

Инсаров је седео у својој соби и по трећи пут читао писмо које је из Бугарске добио по „прилици"; бојали су се да их шаљу преко поште. Писма су га много узбуђивала. Догађаји су се брзо развијали на истоку; кад руска војска заузе кнежевину, сви се умови узбунише, опасност је расла, све је наговештавало блиски, неизбежни рат. Пламен је обузимао све унаоколо и нико није могао предвидети на коју ће страну, где ли ће се уставити; старе увреде, давнашње наде — све се беше покренуло. Инсаровљево срце јако је куцало: и *његове* наде почеше да се

[1] То је човек! — Прим. прев.

остварују. Али да није рано? да не буде узалуд? мислио је он стежући руке. Ми још нисмо готови. Али нека буде шта ће бити! Треба ићи.

Нешто лако зашушта крај врата, она се брзо отвориште, и у собу уђе Јелена.

Инсаров сав претрну, појури јој у сусрет, паде на колена, обгрли је око стаса и наже главу к њој.

— Ти ме ниси очекивао? — проговори она једва дишући. (Она се брзо пела уз степенице па се била задихала). — Мили мој! Мили мој! Дакле, ти овде станујеш? Брзо сам те нашла. Упутила ме је кћи твога газде. Има три дана како смо дошли. Хтела сам да ти пишем, али сам после помислила, боље да сама дођем. Дошла сам само на четврт сата. Устани, затвори врата.

Он устаде, затвори полако врата, врати се к њој и узе је за обе руке. Није могао да говори: радост га је гушила. Она га је гледала у очи смешећи се... у њима је било толико среће... Она се застиде.

— Стани, — рече она, нежно извлачећи своју руку из његове, — дај да скинем шешир.

Она развеза траке од шешира и скиде га, смаче огртач са рамена, заглади косу и седе на мали, стари диван. Инсаров се не мицаше и гледаше у њу као очаран.

— Седи, — рече она, не подижући очију и показујући му место до себе.

Инсаров седе, али не на диван, већ на под крај њених ногу.

— На, скини ми рукавице, — рече она несигурним гласом. Беше се нешто поплашила.

Он прво поче да раскопчава, затим да смиче рукавицу и, кад смаче једну до пола, принесе жудно својим уснама њену белу, танку и нежну руку.

Јелена се трже и хтеде да га одгурне другом руком, али он поче љубити и другу руку. Јелена је трже к себи, он подиже главу, она га погледа у лице, наже се и усне им се саставише...

Прође тренутак... Она се изви, устаде, прошапта: „не, не", и брзо приђе столу за писање.

— Овде сам ја домаћица, ти за мене не можеш имати тајне, — рече она, усиљавајући се да изгледа безбрижна и окрећући му леђа. — Колико је хартије! Каква су ти ово писма?

Инсаров се намршти.

— Та писма? — рече он, устајући с пода. — Можеш их прочитати.

Јелена их поче превртати.

— Има их тако много и тако су ситно написана, а ја морам одмах ићи... Бог с њима! Нису ваљда од какве супарнице?... А нису ни руски написана, — додаде она, преврћући танке листове.

Инсаров јој приђе и дотаче се лако њенога струка. Она се нагло окрете к њему, радосно му се осмехну и наслони се на његово раме.

— Јелена, ова су писма из Бугарске; пишу ми другови и зову ме.

— Сада? Тамо?

— Јест... сада. Док још има времена, док се још може путовати.

Она му нагло обави руке око врата.

— Али ћеш и мене повести.

Он је притиште на груди.

— О, мила моја девојко, јунакињо моја, како си изговорила те речи! Али зар не би било грешно и будаласто од мене самохрана, бескућника, да те поведем са собом... И куда!

Она му затвори уста.

— Пст... или ћу се naљутити и никад ти више нећу доћи. Зар то није већ свршено, зар није уговорено међу нама? Зар ја нисам твоја жена? Зар се жена растаје од мужа?

— Жене не иду у рат, — рече он, жалостиво смешећи се.

— Јест, али онда кад могу да остану. А зар ја могу да останем овде?

— Јелена, ти си анђео!... Али помисли само, да ћу ја морати можда већ кроз две недеље да идем из Москве... Ја већ и не мислим ни о предавањима на универзитету, ни о довршавању радова.

— Па шта је с тим? — прекиде га Јелена. — Ти мораш убрзо да одлазиш? Ако хоћеш, ја ћу сад одмах, овога тренутка, остати код тебе, за навек

с тобом и нећу се враћати кући, хоћеш ли? Хајдемо одмах, хоћеш ли?

Инсаров је с удвојеном снагом стеже у загрљај.

— Онда, Бог нека ми суди, — узвикну он, — ако радим што рђаво. Од данас смо спојени за навек!

— Хоћу ли остати?

— Не, моја невина девојко, не, благо моје. Данас ћеш се вратити кући, али буди приправна. То се не може тако нагло преломити. Потребни су новци, путне исправе...

— Ја имам новаца, — прекиде га Јелена, — осамдесет рубаља.

— Но, то није много, — примети Инсаров, — али ће добро доћи.

— Ја могу набавити, узајмићу, замолићу од мамице... не, од ње нећу тражити... Али могу продати сат... Имам минђуше, две гривне... чипке.

— Није ствар само у новцу, Јелена; пасош, твој пасош, како ћемо с тим?

— Како с тим? А зар је баш потребан пасош?

— На сваки начин.

Јелена се осмехну.

— Шта ми паде на ум! Сећам се, била сам још мала... Била нам утекла собарица. Ухватили су је и опростили јој, дуго је била код нас... па ипак сви су јој се ругали: Татјана одбеглица. Онда ни-

сам ни мислила да ћу и ја можда бити одбеглица, као она.

— Јелена, како се не стидиш!

— А зашто? Разуме се, боље је путовати с пасошем. Али, ако се не може...

— То ћемо све удесити после, доцније, имај стрпљења — рече Инсаров. — Дај ми времена да промотрим, да промислим. О свему ћемо се договорити као што треба. Али и ја имам нешто новаца.

Јелена му руком уздиже косу, која му је падала на чело.

— О, Димитрије! Како ће нам бити пријатно да путујемо заједно!

— Да, — рече Инсаров, — али тамо куда идемо...

— Па шта? — прекиде га Јелена. — Зар није пријатно и умрети заједно? Али не, нашто умирати? Ми ћемо живети, млади смо. Колико је теби година? Двадесет и шест?

— Двадесет и шест.

— А мени је двадесет. Имамо још много времена пред собом. А! Ти си хтео да побегнеш од мене? Не треба ти руске љубави, Бугарине! Да видимо како ћеш се сад ослободити од мене. Али шта би било с нама да нисам онда пошла к теби!

— Јелена, ти знаш шта ме је гонило да се уклоним.

— Знам, заљубио си се, па се поплашио. Али зар ниси слутио да и ја тебе волим?

— Чашћу ти се кунем, Јелена, да нисам.

Она га брзо и изненада пољуби.

— Ето зато те и ја волим. А сад, збогом!

— Зар не можеш дуже да останеш? — запита Инсаров.

— Не могу, драги мој. Ти мислиш да ми је лако било отићи сама. Четврт сата је одавно прошло. — Она огрну огртач и намести шешир.

— А ти дођи сутра увече к нама. Немој, дођи прекосутра. Биће усиљено, досадно, али шта ћемо, бар ћемо се видети. Збогом. Пусти ме.

Он је загрли последњи пут.

— Погледај, прекинуо си ми ланчић. О, како си невешт! Али не мари. Тим боље, проћи ћу преко Кузнецког Моста, па ћу га дати да се оправи. Ако ме питају где сам била, рећи ћу да сам била на Кузнецком Мосту. — Она ухвати за ручицу од браве. — Збиља, заборавила сам да ти кажем: мусје Курнатовски запросиће ме ових дана зацело. А ја ћу му начинити... ево шта. — Она прислони палац леве руке на крај носа и замлатара осталим прстима по ваздуху. — Збогом. До виђења! Сад већ знам пут... А ти не губи времена...

Јелена отшкрину мало врата, ослушну, обрну се Инсарову, климну главом и оде из собе.

Читав минут стојао је Инсаров пред затвореним вратима и такође ослушкивао. Доња врата, која су водила у двориште, лупнуше. Он приђе дивану, седе и покри лице рукама. Никад му се још досад тако што није десило. „Чиме сам ја заслужио такву љубав?" мислио је он. „Да ово није сан?"

Али фини мирис резеде што га Јелена остави у његовој сиротињској мрачној собици потсети га на њену посету. Уједно му се чињаше да су у ваздуху још остали звуци младога гласа и шум лаких, младих корака, и топлота и свежина младога, невиног тела.

XXIV

Инсаров се одлучи да сачека још поузданије извештаје, међутим се припремао за пут. То је било доста тешко. Управо, њему није ништа сметало, требало је само да набави пасош, — али како ће с Јеленом? Било је немогућно да јој набави пасош законитим путем. Да се венча тајно, па да онда изиђе пред њене родитеље... „Онда би нас пустили", мислио је он. „Али, ако нас туже... ако... Не, не, најбоље ће бити да се потрудим и некако добијем пасош".

. Он се реши да се посаветује (разуме се, не казујући ничије име) с једним својим познаником, прокуратором у оставци или отпуштеним из службе, искусним и старим зналцем свију тајних ствари. Тај поштени старац становао је доста далеко. Инсаров је морао на рђавим колима читав сат ићи до његовог стана и, као за пакост, не нађе га код куће; кад се враћао, покисе до костију, захваљујући изненадном пљуску. Сутрадан, без обзира на јаку главобољу, Инсаров поново оде прокуратору. Прокуратор у оставци саслуша га пажљиво, шмр-

чући бурмут из бурмутице, украшене сликом нимфе с пуним грудима, и, искоса погледајући га својим лукавим очима дуванске боје, саслуша га и потражи „мало више јасности у излагању фактичких података"; и приметивши да се Инсаров нерадо упушта у појединости (он је и дошао к њему стегнута срца), ограничи се на савет да се пре свега наоружа „пењезима"[1] и замоли га да дође други пут, „кад у вас", додаде он шмрчући бурмут из отворене бурмутице, „буде више поверења и нестане неповерења". „А пасош је, — настави он, као за себе, — дело руку човечјих; ви, на пример, путујете: ко вас зна, јесте ли ви Марија Бредихина или Каролина Фогелмајер?" Осећање гадљивости обузе Инсарова, али он захвали прокуратору и обећа за који дан опет доћи.

Тога истог вечера оде Стаховљевима. Ана Васиљевна прими га љубазно, пребацујући му да их је сасвим заборавио и, приметивши да је блед, запита га је ли здрав. Никола Артемијевић не рече му ни речи, само га погледа са замишљено-немарном радозналошћу. Шубин је био хладан према њему, али га је Јелена задивила. Она га је очекивала; обукла је ону исту хаљину коју је имала оног дана кад су се први пут састали код капеле, али га је тако мирно поздравила, тако је била пријатна и

[1] Новцем, т.ј. да осигура хонорар. — Прим. прев.

безбрижно весела, да нико не би помислио, гледајући је, да је судбина те девојке већ решена и да је само скривена свест о срећној љубави давала живота њеним цртама, лакоћу и лепоту свима њеним покретима.

Она је служила чај место Зоје, шалила се и брбљала; знала је да ће Шубин мотрити на њу и да Инсаров неће умети да намести маску, да неће умети да се претвара да је равнодушан, и зато се унапред наоружала. Није се преварила: Шубин доиста није скидао очију с ње. Инсаров је целог вечера био врло ћутљив и натмурен. Јелена се осећала толико срећна да јој се прохтело да му мало пркоси.

— Но, шта је? — запита га изненада, — напредује ли ваш план?

— Какав план? — запита он.

— Зар сте заборавили? — одговори она, смејући му се у лице. Само је он могао разумети значај тога срећног смеја. — Ваша бугарска читанка за Русе?

— Quelle bourde![1] — Промрмља кроз зубе Никола Артемијевић.

Зоја седе за клавир. Јелена једва приметно слеже раменом и показа Инсарову очима на врата, као да га отпушта да иде кући. Затим у размаку куцну два пут прстом у сто и погледа на њ. Он ра-

[1] Каква лаж. — Прим. прев.

зумеде, да му она заказује састанак после два дана а она се брзо осмехну кад виде да ју је разумео. Инсаров устаде и поче да се прашта: осећао се болан. У тај мах уђе Курнатовски. Никола Артемијевић скочи, подиже десну руку више главе и нежно је спусти на длан секретара Курнатовског. Инсаров остаде још неколико минута, да би добро видео свога супарника. Јелена, кришом, лукаво климну главом, домаћин не нађе за потребно да их претстави једно другом, и Инсаров оде, пошто измења последњи поглед с Јеленом. Шубин је дуго премишљао, па се најзад љутито поче препирати с Курнатовским о неком правном питању, о којем није имао ни појма.

Инсаров не заспа целу ноћ и изјутра се осећаше рђаво, али се ипак занимаше довођењем у ред својих хартија и писањем писама, мада му је глава била тешка и буновна. Око подне беше у ватри и не могаше ништа да окуси. Пред вече га обузе још већа ватра, осети ломљаву у свима удовима и мучну главобољу. Инсаров леже на онај исти диванчић где је недавно седела Јелена, па помисли: „Заслужио сам да будем кажњен, зашто сам ишао оној старој варалици" и покуша да заспи... Убрзо сасвим малакса. Жиле су му јако ударале, крв му је кључала, мисли му се преплетале. Он паде у бунило. Лежао је непокретно, као убијен, и одједном му се учини да се над њим неко кикоће и шапће;

он с муком отвори очи, светлост од свеће продре му у очи као нож... Шта је? Пред њим је стојао стари прокуратор у халату од тармаламе,[1] опасан појасом од фулара, као што га је видео уочи тога дана... „Каролина Фогелмајер”, мрмљала су уста без зуба. Инсаров гледа, а старац се шири, расте, већ више није човек — него дрво... Инсаров треба да се пење по његовим гранама. Он се хвата, пада грудима на оштар камен, а Каролина Фогелмајер седи с прекрштеним ногама, као трговкиња, и говори: „колача, колача, колача”, — а тамо опет тече крв и неиздржљиво блистају сабље... Јелена! и све ишчезе у црвеном хаосу.

[1] Источњачка тканина. — Прим. прев.

XXV

— Дошао је неки човек, ко би знао шта је, бравар или тако што, — говорио је идућег вечера Берсењевљев слуга, који се одликовао оштрим понашањем према господину и скептичким правцем размишљања, — желео би да вас види.

— Зови га овамо, — рече Берсењев.

Уђе „бравар". Берсењев познаде у њему кројача, домаћина стана у коме је живео Инсаров.

— Дошао сам вашој милости, — поче кројач, лагано прелазећи с ноге на ногу и с времена на време узмахујући десном руком, на којој му три последња прста беху увијена. — Наш укућанин, Бог би знао шта му је, тек врло је болестан.

— Инсаров?

— Јест он, наш укућанин. Ко би знао шта му се десило; јуче ујутру био је још на ногама, увече је тражио да пије, наша домаћица однела му је воде, ноћас је бунцао, ми то чујемо иза преграде; а јутрос и не говори, лежи као клада, а ватра бије од њега. Да Бог сачува! Ја сам мислио, ко зна шта му је, може још и умрети; мислим, треба јавити у

кварт како је самац, а и домаћица ми рече: „Иди, вели, ономе господину, код којег је овај наш био најмио летњи стан: можда ће ти он што рећи, или ће и сам можда доћи”. И ето зашто сам дошао вашој милости, јер ми и не можемо, то јест...

Берсењев шчепа капу, тутну кројачу у руку сребрну рубљу и похита с њим у Инсаровљев стан.

Нађе га где обучен лежи на дивану сасвим без свести. Лице му се беше страшно променило. Берсењев одмах нареди газди и газдарици да га свуку и да га преместе у постељу, а сам оде по лекара, кога одмах доведе. Лекар преписа пијавице, слачицу, каломел и нареди да се пусти крв.

— Је ли опасно? — запита Берсењев.

— Да, врло је опасно, — одговори лекар. — Јако запаљење плућа; перипнеумонија у највећој мери, можда је и мозак потресен, а субјект је млад. Његова снага управљена је сада против њега. Доцкан сте ме звали; уосталом, ми ћемо све учинити што наука изискује.

Лекар је и сам био млад и веровао је у науку.

Берсењев остаде целу ноћ. Газда и газдарица беху добри и умешни људи, само кад се нашао неко да им каже шта треба радити. Дође и лекарски помоћник и поче лекарско мучење.

Пред зору Инсаров за неколико тренутака дође к себи, познаде Берсењева и запита га: „Ја као да сам болестан?”, погледа око себе с тупом и тромом

недоумицом тешког болесника и опет паде у занос. Берсењев оде кући да се преобуче, узе неколико књига и врати се опет у Инсаровљев стан. Беше се решио да се бар у прво време к њему пресели. Он му огради постељу заклонима, а себи удеси место на диванчићу. Дан је споро и невесело пролазио. Берсењев се удаљио само да руча. Дође вече. Он запали светиљку с абажуром и поче да чита. Унаоколо беше тишина. Иза преграде код газде чуо се час уздржан шапат, час зевање и уздах... Неко од њих кину и њега шапатом укореше; иза заклона чуло се тешко и неравно дисање, покаткад испрекидано кратким јечањем и жалосним помицањем главе на узглављу... Берсењева обузеше чудне мисли. Он се налазио у соби човека чији је живот о концу висио, човека кога је, он је то знао, волела Јелена... Сећао се оне ноћи кад га је Шубин достигао и казао му да она њега воли, њега, Берсењева! А сад!... „Шта сад да радим?" питао је самог себе. „Да ли да известим Јелену о његовој болести? Или да почекам? Та вест би била жалоснија од оне коју сам јој некад донео: чудновато како ме судбина увек ставља између њих двоје!" И одлучи да ће боље бити ако још почека. Погледи му се зауставише на столу, покривеном хрпама хартије... „Да ли ће остварити своје замисли? помисли Берсењев. Је ли могућно да све пропадне?" И он се ражали над младим животом на самрти, и даде себи реч да ће га спасти...

Ноћ је била рђава. Болесник је много бунцао. Берсењев је неколико пута устајао са свога диванчића, прилазио на прстима постељи и жалосно прислушкивао његово бунцање без везе. Једанпут само Инсаров неочекивано јасно рече: „Ја нећу, ја нећу, ти не мораш. . ." Берсењев се трже и погледа у Инсарова: његово лице, паћеничко и мртвачко у исто време, било је непомично, а руке су му лежале немоћно. . . „Ја нећу", понови он једва чујно.

Ујутру дође лекар, климну главом и преписа нове лекове.

— Још је далеко од кризе, — рече он узимајући шешир.

— А после кризе? — запита Берсењев.

— После кризе? Може двоје бити: aut Caesar, aut nihil.[1]

Лекар оде. Берсењев се прошета неколико пута улицом: био му је потребан чист ваздух. Кад се врати, узе опет књигу. Раумера је већ одавно био завршио; сад је читао Грота.

Одједном, врата лагано шкрипнуше и главица газдине кћери, покривена, као обично, тешком марамом, опрезно завири унутра.

— Овде је, — рече она полугласно, — она госпођица што ми је онда дала грош. . .

Главица газдине кћери ишчезе у тренутку, а уместо ње појави се Јелена.

[1] Или Цезар или ништа. — Прим. прев.

Берсењев скочи као опарен, али Јелена се не маче с места, нити узвикну... Чинило се као да је у тренутку све разумела. Страшно бледило покри јој лице, она приђе заклону, загледа иза њега, пљесну рукама и скамени се. Још један тренутак и она би се бацила на Инсарова, али је Берсењев задржа.

— Шта то радите? — рече он дрхтавим шапатом. — Ви га можете убити!

Она посрну. Он је поведе ка дивану и намести је да седне.

— Он умире? — упита она тако хладно и мирно да се Берсењев уплаши.

— Забога, Јелена Николајевна, шта говорите то? Он је, истина, болестан, и доста опасно... Али ми ћемо га спасти, зато вам ја добар стојим.

— Није при себи? — запита она исто тако као први пут.

— Да, он је сад у бунилу... То увек бива у почетку те болести, али то ништа не значи, верујте ми. Пијте воде.

Она га погледа, и он одмах виде да она није ништа чула шта јој је говорио.

— Ако он умре, — рече она истим гласом — и ја ћу умрети.

У том тренутку Инсаров тихо зајеча; она задрхта, ухвати се за главу, затим развеза траке са шешира.

— Шта то радите? — запита је Берсењев.

Она не одговори.

— Шта то радите? — понови он.

— Ја ћу остати овде.

— Како... на дуже време?

— Не знам, може бити цео дан, целу ноћ, за увек, не знам.

— За Бога, Јелена Николајевна, дођите к себи. Ја зацело нисам очекивао да ћу вас овде видети; али опет, при свем том... претпостављам да сте свратили само на кратко време. Сетите се да код куће може пасти у очи...

— Па шта онда?

— Тражиће вас... Наћи ће вас...

— Па шта онда?

— Јелена Николајевна! Ви видите... Он сад не може да вас заштити.

Она обори главу замишљено, принесе марамицу уснама, и грчевито јецање са снажним потресом нехотице јој се оте из груди... Она паде лицем на диван, трудећи се да га угуши, али јој се цело тело тресло и дрхтало, као у тек ухваћене птице.

— Јелена Николајевна... тако вам Бога... — говорио је над њом Берсењев.

— А? Шта је то? — зачу се одједном Инсаровљев глас.

Јелена се исправи, а Берсењев се укочи на месту... Постоја мало, затим приђе постељи. Инсаровљева глава лежала је немоћно на узглављу, као и досад; очи му беху затворене.

— Он бунца? — прошапта Јелена.

— Изгледа, — одговори Берсењев, — али то не чини ништа, тако обично бива, особито кад...

— Кад се разболео? — прекиде га Јелена.

— Прекјуче, ја сам овде од јуче. Ослоните се на мене, Јелена Николајевна. Ја се нећу одмицати од њега, сва ће сретства бити употребљена. Ако буде потребно, сазваћу консилиум.

— Он ће без мене умрети, — завапи Јелена, кршећи руке.

— Дајем вам реч да ћу вас сваког дана извештавати о току његове болести и, ако би заиста наступила опасност...

— Закуните ми се да ћете ме у том случају одмах позвати, било дању или ноћу; напишите мени лично... Мени је сад свеједно. Чујете ли? Обећавате ли ми то?

— Обећавам, пред Богом.

— Закуните се.

— Заклињем се.

Она га одједном зграби за руку, и, пре него што он могаше да је отргне, пренесе је уснама.

— Јелена Николајевна... шта то радите... — промуца он.

— Не... не... није потребно, — рече нагло Инсаров и тешко уздахну.

Јелена приђе заклону, притиште зубима марамицу и дуго, дуго гледаше болесника. Тихе сузе потекоше јој низ образе.

— Јелена Николајевна, — рече јој Берсењев, — он може доћи к себи и познати вас; Бог зна да ли би то било добро. Осим тога, ја сваки час очекујем лекара...

Јелена узе шешир с диванчића, намести га и застаде. Очи су јој жалосно блуделе по соби. Чинило се као да се нечег сећа...

— Не могу отићи одавде, — прошапта она.

Берсењев јој пружи руку.

— Имајте снаге, — рече он, — будите спокојни, остављате га моме старању. Ја ћу још вечерас свратити к вама...

Јелена га погледа и рече:

— О, добри мој пријатељу! — зајеца и изађе.

Берсењев се наслони на врата. Осећање бола и горчине, помешано с некаквом чудном насладом, притискиваше му срце. „Добри мој пријатељу!" помисли он и слеже раменима.

— Ко је овде? — зачу се Инсаровљев глас.

Берсењев му приђе.

— Ја сам, Димитрије Никаноровићу! Шта желите? Како се осећате?

— Јесте ли сами? — упита болесник.

— Сам.

— А она?

— Која она? — рече Берсењев готово уплашено.

Инсаров поћута.

— Резеда, — прошапта он и опет затвори очи.

XXVI

Инсаров се читавих осам дана налазио између живота и смрти. Доктор је често долазио, јер га је као млада човека занимао тежак болесник. Шубин, кад дознаде у каквој је опасности Инсаров, дође да га посети; долазили су и његови земљаци — Бугари, међу којима Берсењев познаде обе чудне фигуре које га онако непријатно изненадише својом посетом на летњиковцу; сви изјављиваху искрено сажаљење, неки предлагаху Берсењеву да га ноћу замене крај постеље Инсаровљеве, али он не пристаде, сећајући се обећања што га је дао Јелени. Он ју је виђао сваки дан и кришом јој предавао, кад усмено кад писмено, све појединости тока болести. С каквим га је обамирањем срца ишчекивала, како га је слушала и испитивала! Она је сама желела да оде Инсарову, али ју је Берсењев молио да то не чини; Инсаров је ретко кад био сам. Првога дана кад је дознала да је болестан, замало се и она не разболе; чим се вратила, затвори се у собу; али кад је позваше на ручак, она уђе у собу за ручавање с таквим лицем да се Ана Васиљевна

поплаши и хтеде одмах да је положи у постељу. Јелени ипак пође за руком да се савлада. „Ако он умре, понављала је она, и мене ће нестати!” Та ју је мисао умиривала и давала јој снаге да се показује равнодушном. Уосталом, нико је није узнемиравао! Ана Васиљевна бактала се са својим отоцима; Шубин је помамно радио; Зоја се предавала меланхолији и спремала се да прочита Вертера; Никола Артемијевић био је врло незадовољан због честих посета „ђакеља”, утолико више што су његови „планови” са Курнатовским врло рђаво напредовали; практични секретар био је у недоумици и ишчекивао. Јелена чак није ни захваљивала Берсењеву: има услуга за које је мучно и стидно захваљивати. Само једном, на четвртом састанку с њим (Инсаров је врло рђаво провео ноћ и доктор је напоменуо да би требало одржати консилиум), само на том састанку опомену га она на његову заклетву. „Па онда хајдемо”, рече јој он. Она устаде и пође да се обуче. „Немојте, рече он, почекајмо до сутра.” Пред вече је Инсарову било боље.

Осам дана трајале су те муке. Јелена је изгледала мирна, али није могла ништа да једе, ноћу није спавала. Сви су је удови некако тупо болели; глава као да јој је била напуњена неким сивим, врућим димом. „Наша госпођица топи се као свећа”, говорила је о њој њена собарица.

Напослетку, деветога дана, прелом је био свршен. Јелена је седела у соби за примање с Аном Васиљевном и, не знајући сама шта ради, читала јој „Московске Вједомости", кад Берсењев уђе. Јелена га погледа (како је брз и бојажљив, и проницљив и брижан, био први поглед који је она увек њему управљала!) и одмах се досети да јој доноси добру вест. Он се смешио и овлаш јој климнуо главом: она му пође у сусрет.

— Дошао је себи, спасен је, за недељу дана биће сасвим здрав, — шапну јој он.

Јелена пружи руку, као да би хтела да отклони удар, ништа не рече, само јој усне задрхташе и црвенило јој се расу по целом лицу. Берсењев поче да говори с Аном Васиљевном, а Јелена оде у своју собу, паде на колена и поче се молити и захваљивати Богу... Лаке и бистре сузе потекоше јој из очију. Одједном осети велики умор, спусти главу на јастук, прошапта: „сиромах Андреја Петровић", и одмах заспа с мокрим трепавицама и образима. Одавно већ није спавала нити плакала.

XXVII

Берсењевљеве речи испунише се само делимично: опасност је била прошла, али се Инсаров полако опорављао, и лекар је говорио о дубоком и општем потресу целога организма. При свем том, болесник напусти постељу и поче ићи по соби. Берсењев се беше вратио у свој стан, али је сваки дан свраћао своме још увек слабом пријатељу и сваки дан, као и пре, извештавао Јелену о њему. Инсаров није смео да јој пише и само је онако издалека, у разговору с Берсењевом, спомињао њу; а Берсењев му је с претворном равнодушношћу причао о својим посетама код Стаховљевих, трудећи се ипак да му да на знање како је Јелена била врло забринута и да се сад умирила. Јелена такође није писала Инсарову; она је нешто друго намеравала.

Једнога дана, баш кад јој Берсењев с веселим лицем рече да је доктор већ допустио Инсарову да једе котлете и да ће на сву прилику ускоро изићи, она се замисли и заћута...

— Погодите шта бих хтела да вам кажем, — рече она.

Берсењев се збуни. Разумео ју је.

— Зацело, — одговори он, гледајући у страну, — хоћете да ми кажете да желите да га видите.

Јелена порумени и једва изговори:

— Јесте.

— Па шта? То је, мислим, врло лако. — „Пфуј, помисли он, какво ми је гадно осећање у срцу!"

— Ви хоћете да кажете да сам ја већ и раније... — рече она. — Али бојим се... сад је он, како кажете, ретко сам.

— Томе је лако помоћи, — рече Берсењев, не гледајући у њу никако. — Ја га, разуме се, не могу унапред известити, али дајте ми писамце. Ко вам може забранити да му напишете, као доброме познанику, према коме имате саучешћа. Ту нема ничега за осуду. Одредите му... то јест, напишите му кад ћете му отићи.

— Стид ме је, — шапну Јелена.

— Дајте ми писамце, ја ћу га однети.

— То није потребно, хтела сам само да вас замолим... не љутите се на мене, Андреја Петровићу, немојте сутра ићи к њему.

Берсењев се угризе за усне.

— А! да, разумем, врло добро, врло добро. — И, додавши две три речи, брзо оде.

„Тим боље, тим боље, мислио је он, хитајући кући. Нисам дознао ништа ново, али тим боље. Каква ми је корист да се облизујем око туђег гнезда?

Ја се ни за шта не кајем, чинио сам што ми је савест налагала, али сад је доста. Нека их! Није ми отац бадава говорио: ми, брате, нисмо аристократе, ни сибарити, ни љубимци судбине и природе, ми чак нисмо ни мученици, — ми смо радници, радници, радници. Припаши своју кожну кецељу, раденичe мој, па пријони за свој посао у својој мрачној радионици! А сунце нека другима сија! И у нашем мрачном животу има нешто поноса и среће!"

Сутрадан ујутру, Инсаров доби преко поште кратко писамце: „Чекај ме", писаше му Јелена, „и нареди да никог другог не примају. А. П. неће доћи".

XXVIII

Инсаров прочита Јеленино писамце и одмах поче доводити у ред своју собу, замоли газдарицу да изнесе бочице с лековима, скиде домаћу хаљину и обуче капут. Од слабости и радости глава му се вртела, а срце му је јако ударало. Ноге му се отсекоше: он седе на диван и поче да гледа у сат. „Сад је четврт до дванаест”, рече он самом себи, „она никако неће моћи да дође пре дванаест; мислићу о чему било другом за ово четврт сата, иначе нећу моћи да издржим. Пре дванаест сати она никако не може”. . .

Врата се отворише и у лакој свиленој хаљини, сва бледа и свежа, млада и срећна, уђе Јелена и с лаким радосним узвиком паде му на груди.

— Ти си жив, ти си мој, — говорила је она, грлећи и милујући његову главу. Он сав обамре и малакса од те близине, од тих додира, од те среће.

Она седе поред њега и наслони се на њ, гледајући га оним насмејаним, милим и нежним погледом који се светли само у женским очима које воле.

Лице јој одједном постаде тужно.

— Како си ослабео, јадни мој Димитрије, — ре-

че она, гладећи га руком по образу. — Колика ти је брада!

— И ти си ослабела, јадна моја Јелена, — одговори он, хватајући уснама њене прсте.

Она весело стресе коврџице.

— Не мари. Видећеш како ћемо се поправити! Наишла је непогода, као онога дана кад смо се нашли код капеле, наишла и прошла. Сад треба да живимо!

Он јој је одговарао само смешкањем.

— Ах, Димитрије, какви дани, какви ужасни дани! Како то људи преживљују оне које воле! Ја сам унапред увек знала шта ће ми Андреја Петровић рећи. Збиља, мој је живот падао и подизао се заједно с твојим. Здраво да си, мој Димитрије!

Он није знао шта да јој каже. Желео је да падне пред њене ноге.

— Још сам нешто приметила, — настави она, забацујући назад његову косу, — много сам шта приметила, за ово време, онако на доколици: кад је човек врло, врло несрећан, са каквом глупом пажњом прати он све што се дешава око њега! Одиста, понекад се загледам у муву, а у души ми таква хладноћа и пустош! Али све је то прошло, прошло, зар не? Пред нама је ведро, је ли тако?

— Ти си преда мном и мени је ведро, — одговори Инсаров.

— А тек мени! А сећаш ли се кад сам онда била код тебе, не последњи пут... не, последњи пут, — понови она и нехотице задрхта, — већ онда кад смо се разговарали, ја сам онда, ни сама не знам зашто. споменула смрт, а нисам ни слутила да нас она вреба. Али ето ти си сад оздравио, је ли?

— Много ми је боље, ја сам скоро здрав.

— Ти си здрав, ниси умро. О како сам срећна!

Настаде кратко ћутање.

— Јелена! — рече Инсаров.

— Шта је, драги мој?

— Реци ми, није ли ти падало на ум да нам је ова болест послата за казну?

Јелена га погледа озбиљно.

— Долазила ми је та мисао у главу, Димитрије. Али сам опет мислила: шта сам то скривила да будем кажњена? Какву сам дужност пренебрегла, шта сам згрешила? Можда моја савест није као у других, али она је мирна; или сам можда према теби грешна? Ја ти сметам, задржавам те...

— Ти ми не сметаш, Јелена, ми ћемо поћи заједно.

— Јест, Димитрије, ми ћемо поћи заједно, ја ћу поћи за тобом... То ми је дужност. Ја те волим... За другу дужност не знам.

— О, Јелена, да знаш у какве ме нераскидљиве ланце окива свака твоја реч! — рече Инсаров.

— Зашто говориш о ланцима? — прихвати она. — Ми смо слободни људи. Јест, — настави она гледајући у под и гладећи једном руком његову косу као и пре, — много сам искусила у последње време, о чему раније нисам имала појма! Да ми је неко пре казао да ћу ја, лепо васпитана госпођица, одлазити сама из куће, под разним измишљеним изговорима, и куда? у стан младоме човеку, — како бих се нашла увређена! А сада све то чиним и не стидим се. Бога ми, — додаде она и окрену се ка Инсарову.

Он ју је гледао с таквим изразом обожавања, да она лагано спусти руку с његове косе на његове очи.

— Димитрије, ти и не знаш, — поче она опет, — да сам те ја видела тамо, на оној страшној постељи, видела сам те у канџама смрти, без свести.

— Ти си ме видела?

— Јесте.

Он ућута.

— И Берсењев је био овде?

Она климну главом.

Инсаров се наже к њој:

— О, Јелена! — прошапута он, — ја не смем да те погледам.

— Зашто? Андреја Петровић је тако добар! Ја се од њега нисам стидела. И зашто да се стидим?

Ја сам готова да кажем целом свету да сам твоја... А Андреји Петровићу могу се поверити као брату.

— Он ме је спасао! — узвикну Инсаров. — Он је најплеменитији, најбољи човек!

— Јесте... И знаш ли још да сам њему за све обавезна? Знаш ли ти да ми је он први казао да ме ти волиш? И кад би могла све рећи... Јест, он је најплеменитији човек.

Инсаров пажљиво погледа Јелену.

— Он је заљубљен у тебе, је ли?

Јелена обори очи. Инсаров јој снажно стеже руку.

— О, ви, Руси, — рече он, — ваша су срца златна! И он, он ме је дворио, није спавао ноћу... И ти, ти, анђеле мој... Ни прекора, ни колебања... и све то мене, мене ради...

— Јест, јест, све тебе ради, јер те воле. О, Димитрије! Како је то чудновато! Чини ми се да сам ти о томе већ говорила, али свеједно, мени је пријатно да то понављам, а теби ће бити пријатно да слушаш, — кад сам те први пут видела...

— Зашто су ти сузе у очима? — прекиде је Инсаров.

— У мене? Сузе? — Она убриса очи марамом. — О, глупаче: он још не зна да се и од среће плаче. Дакле, ја сам хтела да ти кажем: кад сам те први пут видела, ништа особито нисам нашла у теби, збиља. Сећам се да ми се у почетку Шубин много више свиђао, мада га никад нисам волела, а што

се тиче Андреје Петровића, о, ту је било тренутака кад сам помишљала: да није то он? А ти — ни најмање; али зато после... после... си ми обема рукама одузео срце!

— Поштеди ме... — рече Инсаров. Он хтеде да устане, али се опет спусти на диван.

— Шта ти је? — запита Јелена брижно.

— Ништа... још сам слаб... Не могу да поднесем толику срећу.

— Онда седи мирно. Изволите седети мирно, не узбуђујте се, — додаде она, претећи му прстом. — Зашто сте скинули домаћу хаљину? Још је рано да се гиздате! Седите, а ја ћу вам причати приче. Слушајте и ћутите. После ваше болести могло би вам шкодити ако много говорите.

Она поче да му прича о Шубину, о Курнатовском, о томе шта је радила за последње две недеље, о томе да је, судећи по новинама, рат неизбежан и да, према томе, он, чим оздрави сасвим, треба одмах, не часећи ни часа, да нађе средства за одлазак. Све је то говорила седећи до њега и ослањајући се на његово раме...

Он је слушао, слушао, час бледећи, час црвенећи... неколико пута хтеде да је заустави и одједном се усправи.

— Јелена, — рече некаквим чудним и оштрим гласом, — остави ме, иди.

— Шта? — повика она упрепашћено. — Осећаш се рђаво? — додаде она живо.

— Не... мени је добро... али молим те, остави ме.

— Ја те не разумем... Ти ме тераш? Шта то радиш? — рече она. Он се спусти с дивана готово до пода и поче да јој љуби ноге. — Не чини то, Димитрије... Димитрије...

Он устаде.

— Остави ме онда! Видиш, Јелена, кад сам се разболео, ја се нисам одмах онесвестио и знао сам да сам близу пропасти; чак и у ватри и у бунилу осећао сам, нејасно сам осећао, да ми се смрт приближује, праштао сам се са животом, с тобом, са свима, изгубио сам био наду... И одједном овај препорођај, ова светлост после мрака, ти... ти... поред мене, код мене... твој глас, твоје дисање... То је изнад моје моћи! Ја осећам да те волим страсно, слушам како се ти сама називаш мојом, ја ни за шта не одговарам... Иди!

— Димитрије... — прошапута Јелена и сакри главу на његово раме. Она га је тек сада разумела.

— Јелена, — настави он, — ја те волим, ти то знаш, живот бих дао за тебе... зашто си дошла к мени сада кад сам слаб, кад не владам собом, кад ми је крв запаљена... Ти кажеш да си моја... волиш ме...

— Димитрије, — понови она, и сва се запали, и још се тешње припи уз њега.

— Јелена, смилуј ми се, — иди, ја осећам да могу умрети — не могу да издржим ова узбуђења... сва моја душа стреми к теби... Помисли: смрт нас замало није раставила... а сада си овде, у моме загрљају... Јелена.

Она сва уздрхта.

— Узми ме онда, — прошапта она једва чујно.

XXIX

Никола Артемијевић ходао је намрштен тамо амо по своме кабинету. Шубин је седео крај прозора с пребаченом ногом преко ноге и мирно пушио своју цигару.

— Престаните, молим вас, да корачате из једног угла у други, — рече он стресајући пепео са цигаре. — Ја све чекам да ћете почети да говорите и окрећем се за вама — врат ме заболе. А уз то вам је ход некако усиљен, мелодрамски.

— Вама је увек до шале, — одговори Никола Артемијевић. — Ви нећете да уђете у мој положај, нећете да разумете, да сам ја навикао на ту жену, да сам привезан за њу, најзад, да ме њено отсуство мучи. Ево, већ је октобар, зима је на прагу... Шта ради сад у Ревељу?

— Мора да плете чарапе... себи — не вама.

— Потсмевајте се, потсмевајте, али ја вам кажем да не познајем другу такву жену. Такво поштење и некористољубље...

— Је ли већ предала меницу за наплату? — запита Шубин.

— Такво некористољубље, — понови Никола Артемијевић вишим гласом, — то је за чудо. Мени говоре, на свету има милион других жена; а ја кажем: покажите ми тај милион, покажите ми тај милион, говорим им ја: ces femmes — qu' on me les montre![1] И ништа ми не пише, то ће ме убити.

— Ви сте речит као Питагора, — примети Шубин, — али знате ли шта бих вам ја саветовао?

— Шта?

— Кад се Августина Христијановна врати... разумете ли ме?

— Разумем, па шта?

— Кад је угледате... Пратите ли добро развитак моје мисли?

— Па да, да.

— Покушајте да је избијете: шта ће из тога изићи?

Никола Артемијевић се окрену љутито.

— Ја сам мислио да ће ми он заиста дати какав добар савет. Али шта би се од њега могло очекивати! Уметник, човек без начела...

— Без начела! А ево, кажу да је ваш љубимац, господин Курнатовски, човек од начела, јуче на картама дигао од вас сто рубаља. То већ није деликатно, признаћете.

[1] Те жене, нека ми их покажу! — Прим. прев.

— А што? Ми смо се картали трговачки. У сваком случају, могао сам се надати... Али њега тако мало цене у овој кући.

— Он к'о вели: или или! — прихвати Шубин. — Да ли ће ми бити таст или не — то је још питање судбине, али сто рубаља добро су дошли човеку који не узима мито.

— Таст! Какав сам ја таст, до врага? Vous rêvez, mon cher.[1] Разуме се, свака би се друга девојка обраћала таквом младожењи. Сами оцените: човек одважан, паметан, сам себи крчи пута, у две је губерније радио...

— У ...ој губернији и губернатора је вукао за нос.

— Може врло лако бити. Види се да је тако требало. Практичан човек, радник...

— Добро се и карта, — примети опет Шубин.

— Па да, добро се и карта. Али Јелена Николајевна... Зар би ко могао њу разумети? Желео бих знати где је тај човек који би се подухватио да достигне оно шта она жели? Час је весела, час јој је досадно; одједном тако ослаби да је не можеш погледати, а после се одједном поправи, и то све без икаква узрока...

Уђе незграпни лакеј са кафом, павлаком и двопеком на послужавнику.

— Оцу се свиђа младожења, — настави Никола Артемијевић, размахујући двопеком, — а кћери ни

[1] Ви сањате, драги мој. — Прим. прев.

бриге није! Лепо је то било у прошла патријархална времена, а сада смо све то променили. Nous avons changé tout ça.[1] Сад госпођица разговара с ким хоће, чита шта јој је воља, шета по Москви сама без лакеја, без служавке, као у Паризу, то је све уобичајено. Ово дана питам, где је Јелена Николајевна? Кажу, изволела је изићи. Куда? То се не зна. Је ли то у реду?

— Узмите вашу шољу, па отпустите човека, — рече Шубин. — Сами сте говорили да devant les domestiques,[2] — додаде он полугласно.

Лакеј погледа Шубина испод очију, а Никола Артемијевић узе шољу, нали себи павлаке и зграби једно десетак двопека.

— Хтео сам само да кажем, — поче он чим лакеј изиђе, — да ја у овој кући не значим ништа. То је све. Зато што у наше време све цене по спољашности: понеки човек и празан и глуп, али се држи на високо — и њега поштују; други је, може бити, даровит, који би могао... принети велику корист, али из скромности...

— Јесте ли ви, Николињка, државник? — запита Шубин танким гласом.

— Доста са лакрдијама! — узвикну љутито Никола Артемијевић. — Ви се заборављате! Ето вам новог доказа да ја у овој кући ништа не значим, ништа!

[1] Ми смо све то променили. — Прим. прев.

[2] Пред послугом. — Прим. прев.

— Ана Васиљевна вас злоставља... јадниче! — рече Шубин, протежући се. — Еј, грешни смо ми људи, Никола Артемијевићу! Боље би било да спремите какав дар за Ану Васиљевну. Ово дана јој је рођендан, а ви знате како јој је мио и најмањи знак пажње с ваше стране.

— Јесте, јесте, — одговори брзо Никола Артемијевић, — врло сам захвалан што сте ме потсетили. Како не, како не, на сваки начин. А већ имам једну ствarчицу: огрлицу, ономад сам је купио код Розенштрауха, само не знам, да ли ће јој се допасти?

— А ви сте је купили за ту, за ревељску становницу?

— То јест... ја... ја сам мислио...

— Е, онда ће јој се зацело допасти.

Шубин устаде са столице.

— Куда ћемо вечерас, Павле Јаковљевићу, а? — запита га Никола Артемијевић, гледајући га умиљато право у очи.

— Па ви ћете у клуб.

— После клуба, после клуба.

Шубин се опет протегли.

— Не могу, Никола Артемијевићу, треба сутра да радим. Други пут.

И он оде.

Никола Артемијевић се намршти, прође два три пута по соби, извади из ормана кадифену кутију у којој беше огрлица, па је стаде загледати и бри-

сати марамицом од фулара. Затим седе пред огледало и поче брижљиво рашчешљавати своју густу, црну косу, нагињући главу, с важним изразом на лицу, час на једну, час на другу страну, упирући језик у образ и не дижући очију са свога раздељка. Неко се накашља иза његових леђа: он се обазре и виде лакеја, који му је био донео кафу.

— Шта ћеш? — запита га Никола Артемијевић.

— Никола Артемијевићу! — рече лакеј са неком свечаношћу. — Ви сте наш господин!

— Знам, шта је даље?

— Никола Артемијевићу, немојте се на мене разгневити, ја ћу само, као човек који је од своје младости у служби ваше милости, и из превелике верности према вама, да јавим нешто вашој милости...

— А шта то?

Лакеј се збуни.

— Ви сте изволели рећи, — поче он, — да не изволевате знати куда Јелена Николајевна изволева одлазити. Ја сам то дознао.

— Шта брбљаш, магарче?

— Ваша воља, али ја сам их пре три дана видео кад су ушли у једну кућу.

— Где? Шта? Каква кућа?

— На ...ом углу, до Поварске улице. Недалеко одавде. Ја сам питао вратара какви људи станују у кући.

Никола Артемијевић лупи ногом.

— Језик за зубе, лenштино! Како смеш?... Јелена Николајевна по доброти срца обилази сиротињу, а ти... Напоље, магарче!

Поплашени лакеј појури вратима.

— Стани! — дрекну Никола Артемијевић. — Шта ти је казао вратар?

— Па ни... ништа ми није казао. Каже сту... студент.

— Ћути, лenштино! Слушај, неваљалче, ако ти о томе и у сну коме проговориш...

— Молим вас...

— Ћути! Ако само писнеш... ако ма ко... ако ја дознам... Нећеш ми се ни под земљом сакрити! Чујеш ли? Одлази!

Лакеј изиђе.

„Господе, Боже мој! Шта то значи? помисли Никола Артемијевић кад остаде сам. Шта ми рече та будала? А? Ипак морам дознати каква је та кућа и ко тамо станује. Морам сам отићи. Ето до чега је напослетку дошло! Un laquais! Quelle humiliation!"[1]

И, поновивши гласно: un laquais!, затвори огрлицу у орман и оде Ани Васиљевној. Нађе је у постељи са подвезаним образом. Али видећи њене муке, он се толико наљути да се она врло брзо расплака.

[1] Један слуга! Какво понижење! — Прим. прев.

XXX

Међутим, опасност која се на Истоку скупљала плану. Турска објави Русији рат; одређен рок за евакуацију кнежевина беше већ прошао; до синопскога покоља већ не беше далеко. Последња писма што их је Инсаров добијао неодложно су га позивала у отаџбину. Здравље му се још не беше поправило, кашљао је, осећао је малаксалост, лаке наступе грознице, али готово никад није био код куће. Душа му је пламтела, више није мислио о болести. Непрестано је тумарао по Москви, кришом се виђао са разним лицима, писао је по читаве ноћи, нестајало га по читаве дане; газди је саопштио да ће ускоро отпутовати и унапред му поклони сав свој намештај. Јелена се такође припремала за одлазак. Једнога кишовитог дана седела је у својој соби и, рубећи марамице, с нехотичном сетом ослушкивала фијукање ветра. Њена собарица уђе и рече јој да је татица у маминој соби за спавање и зове је тамо... „Мамица плачу, — шапу она за Јеленом кад су излазиле, — а татица се љуте..."

Јелена лако слеже раменима и уђе у собу за спавање Ане Васиљевне. Добра супруга Николе Артемијевића лежала је у заваљеној наслоњачи и мирисала марамицу, натопљену колоњском водом; он сам стојао је крај камина закопчан до грла, са високим, крутим и јако уштирканим оковратником, нејасно потсећајући својим држањем тела на каквода скупштинског говорника. Говорничким покретом руке показа он својој кћери столицу, а кад га она, не разумевши његов покрет, молећиво погледа, он достојанствено рече, али не окрећући главу: „Молим вас, седите." (Никола Артемијевић увек је жени говорио ви, кћери само у сасвим изванредном случају.)

Јелена седе.

Ана Васиљевна плачно се усекну. Никола Артемијевић завуче десну руку за ивицу капута.

— Звао сам вас, Јелена Николајевна, — поче он, после дугог ћутања, — да се објасним с вама, или, боље рећи, да потражим од вас објашњења. Ја сам незадовољан с вама, или не: то је сувише благо речено; ваше понашање љути ме, вређа ме — мене и вашу мајку. . . вашу мајку коју видите овде.

Никола Артемијевић говорио је овога пута само у басу. Јелена ћутећи погледа у њега, затим у Ану Васиљевну и пребледе.

— Било је време, — поче опет Никола Артемијевић, — кад се кћери нису усуђивале да с висине

гледају своје родитеље, кад је родитељска власт непокорне нагонила да стрепе. На жалост, то је време прошло, тако бар многи мисле; али верујте, још има закона који не допуштају... не допуштају... једном речи, још има закона. Молим, дакле, да на то обратите пажњу: закони постоје!

— Али, татице, — поче Јелена.

— Молим да ме не прекидате. Пренесимо се мислима у прошлост. Ја и Ана Васиљевна испунили смо своју дужност. Ја и Ана Васиљевна нисмо ништа жалили за ваше васпитање, ни сретства, ни старања. Какву сте корист ви извукли из свега тог старања, од тих издатака — то је друго питање; али ја сам се с правом надао... ја и Ана Васиљевна имали смо права да се надамо да ћете ви као светињу сачувати бар она морална начела која... која смо вам ми, као нашој јединици... que nous vous avons inculqués, која смо вам ми улили. Ми смо се с правом надали да се никакве нове „идеје" неће дотаћи те, тако рећи, заветне светиње. И шта је било? Нећу да говорим о лакомислености која је општа особина вашега пола и ваших година.. али ко би се могао надати да ћете се ви дотле заборавити...

— Татице, — рече Јелена, — ја знам шта хоћете да кажете...

— Не, ти не знаш шта ја хоћу да кажем! — дрекну промењеним гласом Никола Артемијевић,

изненада променивши и достојанствени изглед парламентарца, и одмерен, озбиљан говор, и у басу рече: — ти не знаш, дрска девојчице...

— За Бога, Nicolas, — прошапута Ана Васиљевна, — vous me faites mourir.[1]

— Не говорите мени que je vous fais mourir,[2] Ана Васиљевна! Ви не можете ни да замислите шта ћете сада чути! Спремите се за најгоре, унапред вам кажем!

Ана Васиљевна сва претрну.

— Не, — настави Никола Артемијевић, обраћајући се Јелени, — ти не знаш шта хоћу да кажем!

— Ја сам вам згрешила, — поче Јелена.

— А, најзад!

— Ја сам згрешила пред вама, — настави Јелена, — утолико што вам већ одавно нисам признала...

— А, знаш ли ти, — прекиде је Никола Артемијевић, — да те могу једном речи сатрти?

Јелена подиже очи на њ.

— Да, госпођице, једном речи! Не гледајте ме тако! (Он скрсти руке на груди). Допустите ми да вас запитам да ли вам је позната некаква кућа на ...ом углу, близу Поварске улице? Јесте ли одлазили у ту кућу? (Он лупи ногом). Одговарај, несрећнице, и не мисли да ме можеш преварити!

[1] Никола, ви ћете ме уморити. — Прим. прев.

[2] Да ћу вас уморити. — Прим. прев.

Људи, људи, лакеји, госпођице, de vils laquais[1] видели су вас кад сте улазили тамо, к вашем...

Јелена сва плану, а очи јој заблисташе.

— Немам разлога да вас варам, — рече она, — тако је, ја сам одлазила у ту кућу.

— Врло лепо! Јесте ли чули, Ана Васиљевна? Слушајте, слушајте. Ви сигурно знате ко тамо станује?

— Јесте, знам: мој муж.

Никола Артемијевић избечи очи.

— Твој...

— Мој муж, — понови Јелена. — Ја сам се удала за Димитрија Никаноровића Инсарова.

— Ти?... Ти си удата?... — једва проговори Ана Васиљевна.

— Тако је, мамице... Опростите ми. Пре две недеље ми смо се тајно венчали.

Ана Васиљевна паде у наслоњачу, а Никола Артемијевић крочи два корака уназад.

— Удата! За тог одрпаног Црногорца! Кћи Николе Стахова, племића првога реда, пошла за скитницу, за човека који не припада никаквом сталежу! Без родитељског благослова! И ти мислиш да ћу ја то тако оставити? Да се нећу тужити? Да ћу то допустити... да ти... да... Ти ћеш у манастир, а он на робију, у робијашку чету! Ана Васиљевна,

[1] Подли лакеји. — Прим. прев.

изволите јој одмах рећи да јој одузимате наследство.

— За Бога, Никола Артемијевићу, — простења Ана Васиљевна.

— И кад се, како се то десило? Ко вас је венчао? Где? Како? Боже мој! Шта ли ће сада рећи моји познаници, цео свет? И ти си, бестидна притворицо, могла после тога још да живиш под родитељским кровом? Ниси се бојала... грома небесног!

— Татице, — рече Јелена (она је сва дрхтала од пете до главе, али јој је глас био чврст), — ви можете да чините са мном све што хоћете, али ме неправедно корите за бестидност и притворство. Ја нисам хтела... да вас жалостим унапред, али бих вам и преко воље ово дана све казала, зато што идуће недеље путујем одавде с мужем.

— Путујете? Куда?

— У његову отаџбину, у Бугарску.

— Међу Турке! — узвикну Ана Васиљевна и паде у несвест.

Јелена притрча матери.

— Одлази! — повика Никола Артемијевић и ухвати кћер за руку. — Одлази, несрећнице!

У том тренутку отворише се врата од собе за спавање и указа се бледа глава, са сјајним очима; то је била глава Шубинова.

— Никола Артемијевићу! — повика он из свег гла-

са, — Августина Христијановна допутовала је и зове вас.

Никола Артемијевић окрену се као смушен, попрети Шубину песницом, застаде за тренутак и брзо изиђе из собе.

Јелена паде пред ноге материне и обгрли јој колена.

*

Увар Ивановић лежао је на својој постељи. Кошуља без оковратника, са великим дугметом под грлом, обухватала је његов дебели врат и раздвајала се у слободне боре на његовим готово женским грудима, на којима су се видели велики крст од кипарисова дрвета и иконица. Танки покривач био је пребачен преко његових крупних удова. Свећа је нејасно горела на ноћном сточићу, поред велике чаше с квасом, а крај ногу Увара Ивановића, на постељи, седео је, ожалошћен, Шубин.

— Јест, — говорио је он замишљено, — она је удата и спрема се да отпутује. Ваш синовац је лармао и грмео да се све хорило по кући; затворио се у соби за спавање да све одржи у тајности, а не само да су лакеји и собарице, него су и кочијаши могли све да чују. Још и сад се дере и виче, замало што се није са мном потукао, прети очинском клетвом као медвед маљицом, но он је немоћан. Ана Васиљевна је утучена, али њу више слама одлазак кћери него њена удаја.

Увар Ивановић поче да преплиће прсте.

— Мати, — рече он, — то ти је...

— Ваш синовац прети, — настави Шубин, — да ће се жалити и митрополиту, и генерал-губернатору, и министру, а свршиће се тим што ће она отпутовати. Коме је пријатно да своју рођену кћер убија! Нарогушиће се и опустити реп.

— Немају право... — примети Увар Ивановић и сркну из чаше.

— Тако је, тако је. Али каква ће се хука бука у Москви подићи, претресаће се, осуђивати, оговарати! Она се тога није бојала... Уосталом, она је изнад њих. Она путује — а куда? Страшно је и помислити! Како далеко и у какву пустињу! Шта је чека тамо? Као да је гледам како ноћу, по мећави, по мразу од тридесет степена, одлази са поштанске станице. Растаје се с отаџбином, с породицом; али ја је разумем. Кога оставља овде? Кога је виђала? Курнатовске, Берсењеве и мене, и то су још најбољи. За ким да жали? Једно је само зло: кажу да јој муж... враг би знао, језик ми се заплиће на ту реч, кажу, да Инсаров пљује крв: то је зло. Ја сам га видео ово дана; лице му је такво да би с њега одмах могао да вајам Брута... Знате ли, Уваре Ивановићу, ко је био Брут?

— Ко би га знао? Човек.

— Тако је, „он је био човек". Јесте, али му је лице чудно и болесничко, сасвим болесничко.

— Борити се... или не, свеједно, — рече Увар Ивановић.

— Борити се или не, свеједно, ви се данас сасвим тачно изражавате, али није свеједно живети или неживети. А њој је стало до тога да мало с њиме поживи.

— Младићска посла, — рече Увар Ивановић.

— Јесте, то је младићски славан и одважан поступак... Смрт, живот, борба, пад, победа, љубав, слобода, отаџбина... Лепо! Дај, Боже, свакоме! То није што и седети у блату до грла и претварати се да ти је свеједно, кад ти ни најмање није свеједно. Али тамо — ситуација је озбиљна, има да се победи или пропадне!

Шубин обори главу на груди.

— Јест, — настави он после дугог ћутања. — Инсаров је достојан ње. Уосталом, каква бесмислица! Нико ње није достојан. Инсаров... Инсаров... Нашто та лажна скромност? Узмите да је он јунак, да ће се одржати, мада је досад толико исто урадио колико и ми, грешни; нисмо ни ми ваљда последњи олош? Узмимо мене, зар сам ја какав олош, Уваре Ивановићу? Зар ме је Бог баш тако казнио? Зар ми није дао никакве подобности, никаква дара? Ко зна, можда ће још с временом име Павла Шубина постати славно? Ето, на вашем столу лежи ба-

карни грош. Ко зна, можда ће се некад, после једног века, тај бакар употребити за споменик Павлу Шубину, који ће му захвално потомство подићи?

Увар Ивановић наслони се на лакат и упре очи у одушевљенога уметника.

— То је далека песма, — рече он напослетку, играјући се прстима као обично, — о другима је реч, а ти... овај... о себи.

— О, велики руски философе! — узвикну Шубин. — Свака вам је реч чисто злато, и не мени, већ вама треба подићи споменик, и тога ћу се ја прихватити. Ето тако, како сад лежите, у том положају, у коме не знаш шта је више: лености или јачине? Тако ћу вас салити. Ви сте с оправданим прекором победили моју себичност и самољубље! Да, да, не треба о себи говорити, нити се хвалити. Нема у нас још никога; куд год се обазреш, нема људи. Све сама ништавила, свађалице, хамлетовци, самоједи, или подземни мрак и пустош, или звекани који пресипају из празног у шупље, добошарске маљице! И још каквих их има: извежбали се до срамне тананости, па непрестано пипају било свакоме своме осећању и сами себи достављају: ево шта сад осећам, ево шта сад мислим. Корисно, прикладно занимање! Не, да у нас има ваљаних људи, не би та девојка отишла од нас, та осетљива душа не би умакла, као риба у воду! Шта је то, Уваре Ивано-

виђу? Кад ће настати наше време? Кад ће се код нас нарађати људи?

— Имај стрпљења, — одговори Увар Ивановић, — биће их.

— Биће их? Земљиште! Сирова сељачка снаго, ти си казао: биће их. Знајте да ћу записати ваше речи. Али, зашто гасите свећу?

— Хоћу да спавам, лаку ноћ.

XXXI

Шубин је рекао истину. Неочекивана вест о Јелениној удаји замало што не дође главе Ани Васиљевној. Она паде у постељу. Никола Артемијевић је захтевао од ње да никако не допушта кћери да јој излази на очи; он као да се обрадова тој прилици, да може показати себе у пуном значењу господара куће, у свој сили господара породице; непрестано је лармао и грмео на послугу, говорећи: „Показаћу вам ко сам ја, даћу ја вама, почекајте само!" Док је он био код куће, Ана Васиљевна није виђала Јелену и задовољавала се Зојом, која ју је врло усрдно дворила и у себи мислила: „Diesen Insaroff vorziehen — und wem?"[1] Али чим би Никола Артемијевић отишао (а то се дешавало доста често: Августина Христијановна одиста се беше вратила), Јелена је долазила својој матери и ова ју је дуго, ћутећи и са сузама у очима, гледала. Тај неми прекор продирао је дубље од сваког другог у срце Јеленино; она тада није осећала кајање, већ дубоку, бескрајну тугу, налик на кајање.

[1] Претпоставити овог Инсарова — и то коме? — Прим. прев.

— Мамице, мила мамице, — говорила је она, љубећи јој руке, — шта сам могла друго? Ја нисам крива, заволела сам га и нисам могла друкчије. Кривите судбину! Она ме је везала за човека који се татици не свиђа, који ме одводи од вас.

— О! — прекиде је Ана Васиљевна, — не спомињи ми то. Кад помислим куд полазиш, срце хоће да ми искочи!

— Драга мамице, — одговори Јелена, — тешите се тим да је могло још и горе бити: могла сам умрети.

— Па и овако се не надам да ћу те икад још видети. Можда ћеш тамо и умрети у каквој пустари (Ана Васиљевна замишљала је Бугарску као неку сибирску степу), или ја нећу преживети тај растанак.

— Не говорите тако, добра мамице, даће Бог, видећемо се опет. А и у Бугарској има вароши као и овде.

— Какве вароши тамо! Тамо је сад рат, тамо сад, куд год се макнеш, пуцају из топова... Хоћеш ли скоро на пут?

— Скоро... ако само татица... Он хоће да нас тужи, прети да нас разведе.

Ана Васиљевна подиже очи к небу.

— Не, Леночка, неће вас он тужити. Ја ни зашта на свету не бих пристала на тај брак, пре бих умрла; али што је учињено, то се не поправи; не, ја не дам да се моја кћи срамоти.

Тако прође неколико дана. Ана Васиљевна прикупи снагу и једно вече затвори се с мужем у своју собу насамо. Све се у кући утиша и умуче. У почетку не чу се ништа, затим загрме глас Николе Артемијевића, затим поче препирка, зачу се вика, па чак и јецање... Шубин се већ спремаше да са собарицама и Зојом прискочи у помоћ, али се ларма у соби за спавање мало помало утиша, пређе у разговор и умуче. Само по каткад разлегало се тихо јецање, па и то престаде. Кључеви зазвечаше и зачу се шкрипање отвореног ормана... Врата се отворише и Никола Артемијевић изиђе. Погледа сурово у све око себе и оде у клуб; а Ана Васиљевна позва Јелену к себи, снажно је загрли и, обливши се горким сузама, промрмља:

— Све је у реду, неће вас тужити, и сад ти ништа више не смета да отпутујеш... да нас напустиш.

— Хоћете ли допустити Димитрију да дође, да вам захвали, — запита Јелена своју мајку кад се ова мало умири.

— Почекај мало, душо моја, још не могу сад да видим онога који нас је раздвојио. Видећемо се пред одлазак.

— Пред одлазак, — жалосно понови Јелена.

Никола Артемијевић је пристао „да не ствара скандал", али Ана Васиљевна не рече својој кћери по какву је цену дао тај пристанак. Није јој казала

да му је обећала исплатити све дугове и да му је из руке у руку дала хиљаду рубаља у сребру. Поврх свега тога он одлучно изјави Ани Васиљевној да се не жели састати с Инсаровом, кога је и сада називао Црногорцем, а кад дође у клуб, без икакве потребе поче да говори о Јелениној удаји — са својим другом у игри, инжињерским генералом у оставци. „Јесте ли чули", говорио је с притворном немарношћу, „моја се кћи од велике учености удала за некаквог студента". Генерал га погледа кроз наочаре, промумла: „Хм!" и запита га на шта он игра.

XXXII

Међутим се приближавао дан растанка. Новембар је био при крају, последњи рок је истицао. Инсаров беше одавно посвршавао све своје послове и гореο је од жеље да се што пре отргне из Москве. И доктор га је журио: „Вама је потребна топлија клима", говорио му је он, „овде се нећете поправити". И Јелену је мучило нестрпљење: њу је бринуло бледило Инсаровљево, његова мршавост. Често је са страхом погледала у његове промењене црте. Њен положај у родитељској кући постајао је несносан. Мати ју је бројала у мртве, а отац се понашао с њом презриво хладно: близина растанка мучила је и њега, али је он сматрао за своју дужност, дужност увређеног оца, да крије своје осећаје, своју слабост. Ана Васиљевна зажеле најзад да види Инсарова. Њега уведоше лагано кроз споредан улаз. Кад он уђе у њену собу, она дуго не могаше да почне разговор с њим, чак се није могла одлучити да га погледа: он седе крај њене наслоњаче и са мирним поштовањем очекиваше њену прву реч. Јелена је такође седела ту и држала у својој руци мајчину руку. Ана

Васиљевна подиже најзад очи и рече: „Бог нека вам суди, Димитрије Никаноровићу”... па застаде; прекори се следише на њеним уснама.

— Па ви сте болесни — примети она. — Јелена, он ти је болестан!

— Био сам болестан, Ана Васиљевна, — одговори Инсаров, — још и сад се нисам опоравио; али се надам да ће ме ваздух моје отаџбине сасвим повратити.

— Да... Бугарска! — прошапта Ана Васиљевна, мислећи: „Боже мој, Бугарин који умире, глас му као из бурета, очи испале, скелет, прави скелет, капут му стоји као туђ, жут као лимун — а она му је жена, она га воли... та то је сан”... Али се брзо прибра. — Димитрије Никаноровићу, — рече она, — морате ли ви... морате ли да путујете?

— Морам, Ана Васиљевна.

Ана Васиљевна га погледа.

— Ох, Димитрије Никаноровићу, не дао вам Бог да ви икад осетите ово што ја сад осећам... Али ми обећајте да ћете је чувати, да ћете је волети... Оскудицу нећете трпети док сам жива!

Сузе јој загушише глас. Она рашири руке, а Јелена и Инсаров падоше јој у загрљај.

*

Судбоносни дан освану најзад. Беше уговорено да се Јелена опрости са родитељима код куће, а да крене на пут из стана Инсаровљева. Одлазак беше

назначен у дванаест сати. Четврт сата пре рока дође Берсењев. Он се надао да ће код Инсарова затећи његове земљаке, који ће га пратити; али они су већ сви били отпутовали, била су отпутовала и она два тајанствена лица која читаоци познају (они су били сведоци на Инсаровљевој свадби). Кројач дочека клањајући се „доброга господина;" можда од жалости, а можда и од радости што је добио намештај, био је сасвим пијан; жена га брзо одведе. У соби беше све приправно: кофер увезан конопцем стојао је на поду. Берсењев се замисли: много успомена пробуди се у његовој души!

Дванаест сати давно откуцаше, кочијаш је већ био ту, али „младенци" се још не појавише. Најзад се зачуше журни кораци на степеницама и Јелена уђе, праћена Инсаровом и Шубином. Јеленине очи беху доцрвене, оставила је мајку да лежи у несвести; растанак је био врло тежак. Јелена већ више од недеље дана није видела Берсењева: у последње време он је ретко прелазио Стаховљевима. Није очекивала да ће га видети, па узвикну: „То сте ви! Хвала вам!" и загрли га; Инсаров га такође загрли. Настаде мучно ћутање. Шта су могла рећи та три човека, шта су осећала та три срца? Шубин први увиде да би требало живим звуком прекратити ово мучно ћутање.

— Опет се састао наш трио, — поче он, — али последњи пут! Покоримо се судбини, сећајмо се до-

брога из прошлости и пођимо с Богом у нови живот! „Збогом пошли на далеки пут!" поче он да пева, али престаде. Одједном му дође зазорно и тешко. Грешно је певати тамо где лежи самртник; а у том тренутку, у тој соби, умирала је та прошлост које се он сећао, прошлост људи који су се ту скупили. Она је умирала, да се препороди у нови живот, може бити... али је ипак умирала.

— Но, Јелена, — поче Инсаров, обраћајући се жени, — је ли све готово? Све је плаћено и сложено. Само још овај кофер да се изнесе. Газда!

Газда уђе у собу са женом и ћерком. Он саслуша, клатећи се, Инсаровљеву наредбу, подиже кофер на раме и брзо га снесе низ степенице, лупајући чизмама.

— Сад, по руском обичају, треба да седнемо, — рече Инсаров.

Сви поседаше: Берсењев седе на стари диванчић, Јелена седе до њега; газдарица са ћерком чучну на праг. Сви ућуташе; сви се усиљено осмехиваху, а нико није знао зашто се смеши; сваки је хтео нешто да каже на растанку, и сваки је (изузимајући, разуме се, газдарицу и њену кћер: оне су само буљиле очи), сваки је осећао да је у сличном тренутку допуштено само да се каже каква будалаштина, да би свака значајнија, паметна или искрена реч била некако неумесна, готово лажна. Инсаров први уста-

де и поче да се крсти... „Остај нам збогом, собице наша!" — узвикну он.

Зачуше се пољупци, звучни али хладни пољупци растанка, за срећан пут, неисказане жеље, обећања да ће писати, последње, полу угушене речи опроштаја...

Јелена, сва уплакана, седе у кола; Инсаров јој је брижљиво покривао ноге ћебетом. Шубин, Берсењев, газда, његова жена и кћи с неизбежном марамом на глави, вратар, некакав непознати занатлија — сви стојаху пред капијом, кад одједном у двориште улетеше богате саонице у којима беше упрегнут хитар касач, и из саоница искочи Никола Артемијевић стресајући снег са капута.

— Хвала Богу, кад сам вас још затекао, — рече он и брзо приђе колима. — Ево ти, Јелена, наш последњи родитељски благослов, — додаде он, нагнувши се кћери и извадивши из џепа од капута малу иконицу ушивену у кесицу од кадифе, и метну јој је на врат. Она зајеца и поче да му љуби руке, а кочијаш за то време донесе из саоница боцу шампањца и три чаше.

— Но! — рече Никола Артемијевић, коме су сузе падале на даброву јаку од капута, — морао сам вас испратити и пожелети срећан пут... — Он поче да сипа шампањац; руке су му дрхтале, пена се подизала преко ивица и падала на снег. Он узе једну чашу, а друге две даде Јелени и Инсарову, који већ

беше сео до ње. — Бог вам дао... — поче Никола Артемијевић, али не могаше да доврши и испи вино; они такође испише. — Сад би ви требало, господо, — додаде он, обраћајући се Шубину и Берсењеву, али у том тренутку кочијаш ошину коње. Никола Артемијевић потрча поред кола. — Гледај, пиши нам, — рече он испрекиданим гласом. Јелена промоли главу кроз кола и промуца: „Збогом, татице, Андреја Петровићу, Павле Јаковљевићу, збогом сви, збогом, Русијо!" и паде натраг у кола. Кочијаш још једном измахну бичем, зазвижда; кола зашкрипаше и, завијајући кроз капију, ударише у десно и — ишчезоше.

XXXIII

Био је ведар априлски дан. По широком каналу који одваја Венецију од уске пруге нанесенога морскога песка која се зове Лидо, пловила је шиљаста гондола, полако се љуљајући при сваком покрету дугачкога весла гондолијерова. Под њеним ниским кровом, на меканим кожним јастуцима, седели су Јелена и Инсаров.

Црте лица Јеленина беху се мало измениле откад је отишла из Москве, али им израз беше сасвим друкчији: био је смотрен и строг, а очи су јој гледале смелије. Све јој се тело беше расцветало, а коса, која је падала око белога чела и свежих образа, чињаше се да је раскошнија и гушћа. Само око усана указиваше се, кад се не осмехиваху, у једва приметној борици, присуство потајне, сталне бриге. Израз лица Инсаровљева, напротив, беше остао онај исти, али му црте беху јако промењене. Беше омршао, остарео, побледео, и погурио се; готово је непрестано кашљао, кратким, сувим кашљем, а у упалим му очима светлео је неки чудновати сјај. На путу из Русије, Инсаров је близу два месеца лежао

болестан у Бечу и тек при крају марта стиже са женом у Венецију: отуда се надао да ће преко Задра у Србију и Бугарску; други путови су били затворени. Рат је већ пламтео поред Дунава; Енглеска и Француска објавиле су рат Русији, све словенске земље комешале су се и спремале за устанак.

Гондола пристаде уз унутрашњи крај Лида. Јелена и Инсаров пођоше по уској песковитој стазици, ограђеној младим увелим дрветима (који сваке године засађују и која се сваке године осуше), ка спољашњој страни Лида, крај мора.

Почеше шетати по обали. Јадранско море ваљало је пред њима своје мутно-плаве таласе, који су се пенили, шуштали, набујавали и враћали се назад, остављајући на песку мале шкољчице и одломке морске траве.

— Какво тужно место, — примети Јелена. — Бојим се да овде не буде сувише хладно за тебе; али се досећам зашто си хтео да дођеш овамо.

— Хладно! — одговори Инсаров с брзим и горким осмехом. — Красан ћу ја војник бити ако се и хладноће бојим. А дошао сам амо... казаћу ти зашто. Одавде гледам море, па ми се чини да сам ближе својој отаџбини. Видиш, она је тамо, — додаде он показујући руком на исток. — Отуда и ветар дува.

— Можда ће тај ветар дотерати ону лађу што је очекујеш? — рече Јелена. — Ено се бели једро, да неће баш тај бити?

Инсаров погледа на море, у даљину, куда му Јелена показиваше.

— Рендић је обећао да ће нам за осам дана све удесити, — примети он. — Чини ми се да се на њега можемо ослонити... Јеси ли чула, Јелена, — додаде он одушевљено, — прича се како су сиромашни далматински рибари много од свога олова, — знаш онога што га међу по крајевима мреже да би пала на дно, — поклонили за куршуме! Новаца нису имали, они само од риболова и живе, али су радосно жртвовали свој последњи иметак и сад гладују. Какав диван народ!

— Aufgepasst![1] — дрекну им иза леђа охоли глас. Зачу се глухи топот коњских копита и аустриски официр у сурој блузи и зеленој капи пројаха мимо њих... Они једва стигоше да се уклоне.

Инсаров мрачно погледа за њим.

— Он није крив, — рече Јелена, — ти знаш да овде немају другог места где би коње пројахали.

— Он није крив, — одговори Инсаров, — али ми је крв узбунио својом дреком, својим брковима, својом капом и целом својом спољашњошћу. Хајдемо натраг.

— Хајдемо, Димитрије. А овде и онако дува ветар. Ти се ниси чувао после болести у Москви и

[1] Пази! — Прим. прев.

зато си одлежао у Бечу. Зато сад треба да будеш обазривији.

Инсаров је ћугао, само му горак осмех пређе преко усана као и малочас.

— Хоћеш ли, — настави Јелена, — да се прошетамо по Canal Grande?[1] Јер ми још откад смо овде нисмо добро видели Венецију. А вечерас ћемо у позориште: имам две карте за ложу. Кажу да ће се давати нова опера. Хоћеш ли да данашњи дан посветимо себи, да заборавимо политику, рат, све, да знамо само то: да живимо, дишемо и заједнички мислимо да смо спојени занавек... Хоћеш ли?

— Кад ти то желиш, Јелена, — одговори Инсаров, — то се зна да и ја хоћу.

— Ја сам то знала, — примети Јелена смешећи се. — Хајдемо, хајдемо.

Они се вратише у гондолу, седоше и наредише да их лагано возе по Canal Grande.

Ко није видео Венецију у априлу, тај ће тешко моћи да претстави себи сву неисказану лепоту те чаробне вароши. Благост и пријатност пролећа доликују Венецији као сјајно сунце лета дивној Ђенови, као злато и пурпур јесени великоме старцу Риму. Лепота Венеције потреса и узбуђује жеље као пролеће, мучи и дражи неискусно срце као обећање скоре, неизбежне али тајанствене среће. Све је у њој сјајно, разумљиво, и све обавијено густим

[1] Велики Канал. — Прим. прев.

велом некакве љубавне тишине, све у њој ћути и све је љупко, све је у њој нежно, почињући од самога имена: није бадава само њој дато име *Дивна*. Гомиле дворова и цркава стајале су лако и чудесно, као складни сан младога бога. Има нешто као бајка, нешто дражесно чудно у зеленкасто-сивом сјају и свиленом преливу немих таласа у каналу, у тихом кретању гондола, без шумне уличне ларме и лупњаве. „Венеција умире, Венеција је пуста", говоре вам њени становници: али може бити да јој је баш та последња лепота, лепота опадања у најлепшем цвету и победи лепоте, недостајала. Ко је није видео, тај је не познаје: ни Каналети, ни Гварди (а и да не говорим о новим сликарима) нису могли да насликају ту сребрну нежност ваздуха, ту даљину која се и удаљује и приближује, тај дивни склад најфинијих нацрта и нежних боја. Преживели, разбијен животом човек не треба да иде у Венецију: она ће му бити горка као успомена на неиспуњене жеље из прве младости; али ће бити слатка ономе у коме још кључа снага, ко осећа да је срећан; нека тај донесе своју срећу под њено чаробно небо, и, ма колико да је сјајна, она ће му је још више позлатити невиђеним сјајем.

Гондола у којој су седели Инсаров и Јелена лагано је пловила поред Riva dei Schiavoni,[1] дуждеве палате, Пијацете и ушла у Велики Канал. С обе

[1] Словенска обала. — Прим. прев.

стране пружали су се дворови од мермера, чинило се као да лагано плове мимо њих, једва допуштајући да их поглед обухвати и схвати све лепоте. Јелена се осећала врло срећна: у плаветнилу њенога неба био је само један таман облачак, али и он се удаљавао: Инсарову је било много боље тога дана. Они допловише до стрмог лука Риалта и вратише се натраг. Јелена се бојала хладних цркава због Инсарова, али се сети Академије delle belle Arti,[1] и нареди гондолијеру да вози тамо. Они брзо обиђоше све дворане тога малога музеја. Како нису били ни зналци, ни дилетанти, нису се задржавали пред сваком сликом, нису се усиљавали: некаква сјајна радост обузе их изненада. Одједном им се све учини занимљиво. (Деца добро познају те осећаје). На велико запрепашћење тројице посетилаца Енглеза, Јелена се зацењиваше од смеха пред Тинторетовом сликом светога Марка, који је летео с неба, као жаба у воду, да спасе злостављаног роба; Инсаров је био усхићен лећима и листовима онога енергичног човека у зеленој одежди који стоји на првом плану Тицијановог *Вазнесења* и пружа руку ка Мадони; али је зато сама Мадона, лепа и здрава жена, која мирно и величанствено тежи ка престолу Бога Оца, задивила и Инсарова и Јелену. Допаде им се такође и озбиљна и света икона старца од Чима да Конељано. Излазећи из Академије, они се још

[1] Академија уметности. — Прим. прев.

једном обазреше на Енглезе, с дугачким зечјим зубима и великим залисцима, који су ишли за њима — и насмејаше се; видеше свога гондолијера у кратком капутићу и кратким панталонама — и насмејаше се; видеше трговкињу са замотуљком и седе косе на врх главе — и насмејаше се још јаче; погледаше најзад једно друго у лице и обузе их смех, а кад понова седоше у гондолу, стискоше врло снажно руке једно другом. Стигоше у гостионицу, уђоше у своју собу и наредише да им се донесе ручак. Веселост их није остављала ни за време ручка. Нуткали су се, пили су у здравље својих московских пријатеља, хвалили келнеру укусну рибу и тражи од њега живе frutti di mare,[1]; келнер се клањао, а излазећи од њих махао главом и, шта више, једанпут са уздахом прошаптао: poveretti![2] После ручка одоше у позориште.

У позоришту давала се Вердијева опера, доста штура, ако ћемо по савести рећи, али која је већ успела да обиђе све европске позорнице, оперу коју ми Руси врло добро знамо, *Травиату*. Сезона у Венецији већ је била прошла, и ни један се певач није уздизао изнад осредњега нивоа, сваки је кречао колико је имао моћи. Улогу Виолете имала је нека незнатна певачица и, судећи по хладном пријему публике, слабо омиљена, али је имала дара. То је била млада, нимало лепа, црноока девојка

[1] Плодове мора. — Прим. прев.

[2] Јадни. — Прим. прев.

са не сасвим равним и већ разбијеним гласом. Одевена је била до наивности разнолико и неукусно, црвена мрежица покривала јој је косу, хаљина од изношеног плавог атласа стезала јој је груди, грубе шведске рукавице допираху јој до оштрих лаката; а и откуда би кћи некога бергамског пастира знала како се одевају париске камелије! Није знала ни да се креће на позорници; али је у њеној игри било много истине и неусиљене простоте и певала је с оним особито страсним изразом и ритмом који је само особина Италијана. Јелена и Инсаров седели су заједно у мрачној ложи, близу позорнице; шаљиво расположење које их беше обузело у Академији delle Belle Arti, никако их не остављаше. Кад се отац несрећнога младића, који је запао у мреже развратнице, појави на позорници у смешном фраку, у чупавој белој власуљи, отвори криво уста и, збунивши се унапред, испусти жалосно *тремоло* у басу, они обоје замало не прснуше у смех... Али Виолетина игра учини пријатан утисак на њих.

— Овој сиротој девојци нико и не пљеска, — рече Јелена, — а ја њу хиљаду пута претпостављам каквој охолој знаменитости другога реда, која би се кривила и ломила, сва извештачена. Овој као да није до шале, погледај је, она и не гледа публику.

Инсаров се наже на ивицу ложе и пажљиво загледа Виолету.

— Да, — рече он, — она се не шали, мирише на смрт.

Јелена ућута.

Поче трећи чин. Завеса се подиже... Јелена се трже кад се указа постеља, навучене завесе, бочице са лековима и заклоњена лампа... Сећала се блиске прошлости... „А будућност? А садашњост?" пролети јој кроз главу. Као за пакост, у одговор на притворни кашаљ певачице, зачу се у ложи пригушен, неизвештачен кашаљ Инсаровљев... Јелена кришом погледа у њега и одмах заузе безбрижан и миран израз. Инсаров је разумео, па поче да се смешка и певуши.

Али он брзо ућута. Игра Виолетина била је све боља, све слободнија. Она је одбацила све туђе, све непотребно и *нашла себе,* а то је ретка и највећа срећа за уметника! Она је одједном прешла ову црту која се не може определити, али иза које живи лепота. Публика се прену, изненађена. Ружна девојка с разбијеним гласом почињаше да је осваја, да влада њом. Али и глас певачичин није више звучао као разбијен: био је загрејан и снажан. Појави се „Алфредо"; радостан крик Виолетин умало не изазва у публици ону буру која се зове fanatismo, и пред којом је ништавно све наше северно урликање... Један тренутак и публика опет ућута. Отпоче дует, најлепши део опере, у којем је композитор успео да изрази сву жалост за лудо страћеном

младошћу, последњу борбу очајне и немоћне љубави. Занесена и обузета надахнућем општег саучешћа, са сузама уметничке радости у очима, певачица се предаде таласу што је дизаше, лице јој се измени и, пред ужасним привиђењем смрти која јој се нагло приближаваше, запева с таквим изливом молбе која допире до неба: „Lascia mi vivere... morir si giovane",[1] да се цело позориште затресе од бесног пљеска и одушевљених узвика.

Јелена се сва охлади. Она поче својом руком полако тражити руку Инсаровљеву, нађе је и снажно је стеже. Он одговори на њен стисак, али ни она њега, нити он њу погледа. Тај стисак није био као онај којим су се пре неколико сати међусобно поздравили у гондоли.

Они отпловише у своју гостионицу опет по Canal Grande. Ноћ већ беше настала, светла и тиха ноћ. Они исти дворци излажаху им на сусрет, али се чињаху друкчији. Неки од њих, које је осветљавала месечина, сијали су као злато, а у самом том сјају као да ишчезаваху појединости украса и линија на прозорима и балконима; они су се јасније оцртавали на зградама окруженим провидном маглом. Гондоле са својим малим црвеним фењерима као да су још тише и брже пловиле; тајанствено су блистала њихова челична весла, тајанствено се

[1] Дај ми да живим... умрети тако млада. — Прим. прев.

подизала и падала над сребрним рибицама у усталасаној води; овде онде зачуше се кратки и умерени усклици гондолијера (они сад никад не певају), други се звуци готово нису чули. Гостионица у којој су становали Инсаров и Јелена, налазила се на Riva dei Schiavoni; пре него што дођоше до ње, они изиђоше из гондоле и прођоше неколико пута око пијаце светога Марка, испод сводова, где се пред малим кафанама тискало мноштво беспосленог света. Ићи у двоје с вољеним бићем по туђем граду, између туђинаца, некако је особито пријатно: све се чини лепо и значајно, свима желиш добра, мира и оне среће којом си сам испуњен. Али се Јелена више није могла безбрижно предавати осећању своје среће: њено срце, потресено скорашњим утисцима, није могло да се умири; а Инсаров, пролазећи поред дуждеве палате, показа ћутећи на отворе аустриских топова који су извиривали испод најнижих сводова, и навуче шешир на очи. При том је осећао умор — и, погледавши последњи пут на цркву св. Марка и на њена кубета, где се под зрацима месечине на плавом олову појављиваху тачке фосфорне светлости, они лагано пођоше у свој стан.

Прозори њихове собице гледали су на широки канал, који се ширио од Riva dei Schiavoni до Ђиудеке. Управо према њиховој гостионици подизала се танка висока кула Светога Ђорђа; десно, ви-

соко у ваздуху, светлуцала је златна кугла Догане — и, окићена као невеста, стајала је најлепша од свију цркава, Redentore Паладија; лево су се црнеле катарке од лађа и димњаци паробродски; где-где висило је, као велико крило, упола развијено једро, а ветромери једва су се померали. Инсаров седе крај прозора, али му Јелена не даде да се дуго наслађује изгледом; беше га одједном обузела ватра и спопаде га некаква прождирућа слабост. Она га намести у постељу, поседе крај њега док он не заспа, па се лагано врати к прозору. О, каква је тиха и пријатна била ноћ, каквом је голубијом мирноћом дисао прозрачан ваздух, како су свака патња и сваки јад морали да умукну и да заспе под тим ведрим небом, под тим светим и невиним зрацима! „О, Боже, мислила је Јелена, нашто смрт, нашто растанак, болест и сузе? Или нашто ова лепота, ово слатко осећање наде, нашто умиравајућа свест о неком трајном пристаништу, непромењивој одбрани и бесмртној заштити? Шта значи ово небо што се осмехује и благосиља, ова срећна земља што се одмара? Зар је ово само у нама, а изван нас вечна хладноћа и ћутање? Зар смо ми сами... сами... а тамо свуда у свима тим недоступним дубинама и безданима да нам је туђе? Нашто онда та жудња и радост за молитвом? („Morir si giovane" зазвуча јој у души)... Зар се не може измолити, отклонити, спасти?... О, Боже, зар се не мо-

же веровати у чуда?" Она спусти главу на склопљене руке. „Доста, прошапта она. Зар је већ доста? Била сам срећна, не само неколико тренутака, не часова, не неколико дана, већ неколико недеља узастопце. А с каквим правом?" Она се поче плашити своје среће. „Али ако је то немогуће? помисли она. Ако се то не даје бадава? Та то је било небо... а ми смо само јадни и грешни људи... Morir si giovane... О, мрачна утваро, одлази! Његов живот није само мени потребан!"

„Али ако је ово — казна, помисли она опет, ако тек сада треба да искусимо праведну одмазду за наше грехе? Моја је савест ћутала, она је и сада мирна, али зар је то доказ невиности? О, Боже, зар смо толико грешни! Зар ти који си створио ову ноћ, ово небо, хоћеш да нас казниш за то што смо се волели? Онда, ако је он крив, ако сам ја крива, додаде она с нехотичним узбуђењем, онда дај му, о Боже, дај нам обома да бар умремо часно и славно — тамо, на пољима његове отаџбине, а не овде у овој забаченој собици".

„А бол јадне, усамљене мајке?" запита се она и збуни, али не нађе одговора на то питање. Сирота Јелена није знала да је срећа свакога човека основана на несрећи другога, да чак и његове користи и угодности захтевају штету и неугодност других, као статуа подножје.

„Рендић!" промрмља у сну Инсаров.

Јелена му приђе на прстима, наже се над њим и убриса му зној са чела. Он се мало промешкољи по јастуку па опет заспа.

Она опет приђе прозору и опет је обузеше мисли. Поче се тешити и уверавати да нема разлога да се боји. Шта више, она се застиде од своје слабости. „Зар постоји опасност? Зар му није боље? шапутала је она. Да нисмо данас били у позоришту, не би ми на ум долазиле такве мисле”. У том тренутку угледа она високо над водом белог галеба; њега је вероватно поплашио рибар, и он је летео ћутећи и кривудајући, као да бира место где ће се спустити. „Ето, ако полети на ову страну, помисли Јелена, то ће бити добар знак”... Галеб се обрну у месту, спусти крила — и, као устрељен, с тужним криком паде некуд далеко иза мрачне лађе. Јелена задрхта, а затим јој дође криво што је задрхтала, па, не свлачећи се, прилеже на постељу поред Инсарова, који је тешко и убрзано дисао.

XXXIV

Инсаров се пробуди доцкан с тешком главобољом и с осећањем некакве гадне слабости, како је сам говорио, у целоме телу. Али опет устаде.

— Је ли долазио Рендић? — било је његово прво питање.

— Није још, — одговори Јелена пружајући му последњи број „Osservatore Triestino", у коме се много писало о рату, о словенским земљама, о кнежевинама. Инсаров поче да чита, а она опет да спрема кафу за њ... Неко закуца на врата. „Рендић", помислише обоје, али тај што је куцао проговори руски: „Је ли слободно?" Јелена и Инсаров погледаше се зачуђено. Не чекајући њихов одговор, у собу уђе кицошки обучен човек, са шиљатим лицем и хитрим очима. Био је весео, као да је овога часа добио велики добитак на лутрији или да је чуо најпријатнију новост.

Инсаров се подиже са столице.

— Ви као да ме не познајете, — поче непознати, слободно прилазећи к њему и пријатно се клањајући Јелени. — Ја сам Лупојаров, сећате ли се, ми смо се упознали у Москви, код Е... вих.

— Да, код Е..вих, — рече Инсаров.

— Него, него! молим вас да ме претставите вашој жени. Госпођо, ја сам увек дубоко поштовао

Димитрија Васиљевића (он се поправи): Никанора Васиљевића, и врло сам срећан што најзад имам част да се и с вама упознам. Помислите,—настави он, обраћајући се Инсарову, — ја сам тек синоћ дознао да сте ви овде. И ја станујем у овој гостионици. Каква је то варош — ова Венеција — поезија, и то је довољно! Једно је само страшно: проклети Аустријанци на сваком кораку! Ах, ти Аустријанци! Збиља, јесте ли чули да се на Дунаву водила одлучна битка: убијено је три стотине турских официра, Силистрија је заузета, Србија је већ објавила независност. Ви се, као патриота, радујете томе, јел'те? И у мени самом кључа словенска крв! Ипак вам саветујем да будете обазривији, уверен сам да се на вас пази. Овде је страшно развијена шпијунажа! Јуче ми прилази некакав сумњив човек и пита ме: „Јесте ли ви Рус?" Одговорио сам му да сам Данац. . . А ви сте, јамачно, болесни, драги Никаноре Васиљевићу. Треба да се полечите; госпођо, ви треба да полечите вашега мужа. Ја сам јуче као луд обилазио цркве и палате — ви сте свакако били у дуждевој палати? Какво богатство свуда! Особито она велика дворана и место Марино Фалијеро; тако и пише: decapitati pro criminibus.[1] Био сам и у чувеним тамницама: ето, ту ми се душа узбунила — ја сам, можда се сећате, увек волео да се занимам социјалним питањима и да устајем против аристократије — и знате куда би одвео заштитнике аристократије: у

[1] Погубљени због кривице. — Прим прев.

ге тамнице. Право је казао Бајрон: „I stood in Venice on the bridge of sighs";[1] уосталом, и он је био аристократ. Ја сам увек био за прогрес. Млади нараштај је сав за прогрес. А какви су Англо-французи? Видећемо шта ће они учинити: Бустрапа и Палмерстон. Ви знате, Палмерстон је постао први министар! Не, ма шта се говорило, руска песница није шала. Ужасна је варалица тај Бустрапа! Ако хоћете даћу вам Les Châtiments de Victor Hugo — дивно! L'avenir de gendarme de Dieu[2] — мало смелије речено — али сила је сила. Добро је казао и кнез Вјаземски: „Европа тврди: Баш-Кадик-Лар, не диже очију са Синопа". Ја волим поезију. Ја имам и последњу књижицу Прудонову, ја имам све. Не знам како ви, али ја се радујем рату; само да ме не позову кући, а ја се одавде спремам у Флоренцију, у Рим: у Француску се не може — онда мислим у Шпанију — жене су тамо, кажу, дивне, само има много сиротиње и инсеката. Отишао бих у Калифорнију,— нама Русима је све лако,— али ја сам једноме уреднику дао реч да ћу до ситница проучити питање о трговини на Средоземном Мору. Вама се можда чини да предмет није занимљив, него стручан, али нама су баш потребни, преко потребни стручњаци, доста смо философирали, сад нам је потребна пракса, пракса... Но ви сте врло болесни,

[1] Стајах у Венецији на Мосту Уздисаја. — Прим. прев.

[2] Казне од Виктора Ига. Будућност божјег жандарма. — Прим. прев.

Никаноре Васиљевићу, можда вас замарам, али свеједно, остаћу још мало...

И још дуго је тако преклапао Лупојаров и, полазећи, обећао да ће опет доћи.

Измучен том неочекиваном посетом, Инсаров леже на диван.

— Ето, — рече он жалосно, погледавши у Јелену, — ето вам вашег младог нараштаја! Многи се држе и праве важни, а у души су такве крешталице, као овај господин.

Јелена није побијала мужа; у том тренутку њу је много више узнемиравала Инсаровљева слабост, него стање свега младог нараштаја у Русији... Она седе до њега и узе рад. Он заклопи очи, лежећи непокретно, блед и мршав. Јелена погледа у његов оштро оцртан профил, у његове издужене руке, и изненадни страх стеже јој срце.

— Димитрије... — поче она.

Он се трже.

— Шта је? Је ли дошао Рендић?

— Није још... али шта мислиш — ти си у ватри, ти си болестан, хоћу ли послати по лекара?

— Тебе је тај брбљавац поплашио. Није потребно. Одморићу се мало и све ће проћи. После ручка ћемо поћи опет некуд...

Прође два сата... Инсаров је непрестано лежао на дивану, али није могао да заспи, мада је жмурио. Јелена се није одмицала од њега, била је испустила рад на крило и није се мицала.

— Зашто ти не спаваш? — запита га она најзад.

— Почекај мало. — Он узе њену руку и метну себи под главу. — Ето... овако је добро. Пробуди ме одмах чим Рендић дође. Ако он каже да је лађа приправна, онда ћемо одмах поћи... Треба све да упакујеш.

— То ће за час бити готово, — одговори Јелена.

— Шта је тај човек трабуњао о биткама, о Србији, — проговори после кратког ћутања Инсаров. — Мора да је све сам измислио. Али треба, треба ићи. Не треба губити времена... Буди спремна.

Он заспа и све се у соби утиша.

Јелена наслони главу на леђа од наслоњаче и дуго гледаше кроз прозор. Време се беше променило, ветар је дувао јако. Тешки облаци су брзо јурили по небу, тамна катарка љуљала се у даљини, дугачки ветроказ са црвеним крстом непрестано је узлетао, падао и опет узлетао. Шеталица старога сата куцала је тешко с некаквим жалосним зврјањем. Јелена склопи очи. Она је рђаво спавала целе ноћи; мало затим заспа и она.

Уснила је чудан сан. Чинило јој се да се вози у чамцу по Царицинском Језеру с неким непознатим људима. Они ћуте и седе непомично, нико не весла, чамац се сам креће. Јелена се не боји, али јој је досадно: она би хтела да дозна, какви су то људи и зашто је она с њима? Она гледа а језеро се шири, обале нестају — то није више језеро већ немирно

море; велики, сјајни, неми таласи подижу се са дна; непознати сапутници одједном поскакаше, почеше викати и махати рукама... Јелена их познаје: међу њима је и њен отац. Али некакав бели вихор налета на таласе... све се заврте и измеша...

Јелена се osврће: као и пре, све је унаоколо бело; али то је снег, снег, бескрајан снег. И она није више у чамцу, него се вози, као из Москве, у колима; она није сама; до ње седи неко мало створење, увијено у стари кожух. Јелена погледа боље, то је Каћа, њена сирота другарица. Јелена се уплаши. Зар она није умрла? мисли она.

— Каћа, куда ми ово путујемо?

Каћа не одговара, него се још боље завија у свој кожух, њој је хладно. И Јелени је хладно, она гледа пут пред собом: кроз снежни прах види се варош у даљини. Виде се високе беле куле са сребрним главама... Каћа, Каћа, ово је Москва? Није, помисли Јелена, ово је Соловецки Манастир: у њему има много малих ћелија, као у кошници, ту је загушљиво, тесно — ту је затворен Димитрије. Ја га морам ослободити... Одједном се отвори пред њом мрачна, дубока провалија. Кола падају у њу, Каћа се смеје. Јелена, Јелена! чује се глас из провалије.

„Јелена!" зачу се и на јави у њеним ушима. Она брзо подиже главу, обрну се и укочи се. Инсаров, блед као снег, снег из њенога сна, био се упола придигао са дивана и гледаше у њу крупним, сјај-

ним и страшним очима. Коса му беше расута по челу, усне чудновато отворене. Страх, помешан с некаквом тужном умиљатошћу, изражавао се на његовом изненада промењеном лицу.

— Јелена! — изговори он, — ја умирем.

Она с узвиком паде на колена и приљуби се уз његове груди.

— Свему је крај, — понови Инсаров, — ја умирем... Збогом, јаднице моја! Збогом, отаџбино!...

И он наузначице паде на диван.

Јелена истрча из собе и поче звати у помоћ, послужитељи одјурише по лекара. Јелена се врати Инсарову.

У том тренутку на прагу се указа човек широких плећа, преплануо, у дебелом, вуненом капуту и ниском шеширу од мушеме. Он застаде запрепашћен.

— Рендићу! — викну Јелена, — то сте ви! Видите, тако вам Бога, њему је рђаво! Шта му је? Боже, Боже! Он је јуче излазио, говорио је са мном до овога часа...

Рендић ништа не одговори, само се уклони. Мимо њега вешто промаче човечуљак са власуљом и наочарима: то беше лекар, који је становао у истој гостионици. Он приђе Инсарову.

— Сињора, — рече јој он после неколико тренутака, — господин странац је умро — il signore forestiere e morto, — од аневризма, спојеног са растројством плућа.

XXXV

Сутрадан, у тој истој соби, крај прозора, стојао је Рендић; пред њим, увијена у шал, седела је Јелена. У суседној соби лежао је Инсаров у мртвачком сандуку. Јеленино лице беше преплашено и без живота; на челу, међу обрвама, беху јој се појавиле две боре: оне придаваху напрегнут израз њеним укоченим очима. На прозору је лежало отворено писмо од Ане Васиљевне. Она је звала своју кћер у Москву, бар на месец дана, тужила се на своју самоћу, на Николу Артемијевића, поздрављала је Инсарова, распитивала за његово здравље и молила га да пусти жену.

Рендић је био Далматинац, морнар, с којим се Инсаров упознао кад је путовао у отаџбину, и кога је сад нашао у Венецији. Био је то човек суров и груб, одважан и одан Словенству. Турке је презирао, а Аустријанце мрзео.

— Докле ћете остати у Венецији? — запита га Јелена италијански. И глас јој беше без живота као и лице.

— Још дан два, да се припремим и да не изазовем подозрење, а онда право у Задар. Али не

могу обрадовати наше земљаке. Њега су одавно очекивали, у њега су се уздали.

— У њега су се уздали, — понови Јелена механички.

— Кад ћете га сахранити? — запита Рендић.

Јелена одговори, не одмах:

— Сутра.

— Сутра? Остаћу. Хоћу и ја да бацим прегршт земље у његов гроб. Треба и вама да помогнем. Али боље би било да он лежи у словенској земљи.

Јелена погледа у Рендића.

— Капетане, — рече она, — узмите мене с њим, па нас превезите на другу страну мора, далеко одавде. Да ли је то могућно?

Рендић се замисли.

— Могућно је, али је тешко. Морамо имати посла с овдашњим властима. Но, рецимо, да све то удесимо и да га сахранимо тамо, али како ћу вас вратити после?

— Није потребно да ме враћате натраг.

— Како? А где ћете?

— Ја ћу већ наћи себи место, само нас узмите, поведите ме.

Рендић се почеша по потиљку.

— Како хоћете, али ћемо имати муке. Идем да покушам, а ви ме чекајте после два сата.

Он оде. Јелена пређе у суседну собу, прислони се на зид и дуго стојаше као окамењена. Затим паде на колена, али није могла да се моли Богу.

У њеној души није било прекора, није се усуђивала да пита Бога зашто је није поштедео, пожалио и сачувао, зашто је казнио више него што је била крива, ако је уопште била крива? Сваки је од нас крив већ само зато што је жив, и нема таквог великог мислиоца, нема таквога добротвора човечанства, који би се, на основу користи што је приноси, могао надати да има право на живот... Али се Јелена није могла молити Богу, она је била као окамењена.

Те ноћи отиснуо се широки чамац од гостионице у којој су становали Инсарови. У чамцу је седела Јелена са Рендићем, поред њих је лежао дугачак мртвачки сандук, покривен црном чојом. Пловили су скоро цео сат, и најзад допловише до мале лађе са две катарке, која је била укотвљена на самом излазу из пристаништа. Јелена и Рендић попеше се на лађу, морнари изнесоше сандук. Од поноћи подиже се бура, али рано ујутру лађа је већ била прошла Лидо. Преко дана беснела је бура с ужасном јачином и извежбани морнари из канцеларије „Лојда" одмахиваху главама и не очекиваху ништа добро. Јадранско море између Венеције, Трста и далматинске обале врло је опасно.

Три недеље после Јелениног одласка из Венеције, Ана Васиљевна доби у Москви ово писмо:

„Мили моји родитељи, ја се за навек праштам са вама. Више ме нећете видети. Јуче је умро Дими-

трије. За мене је све свршено. Данас полазим с његовим телом у Задар. Њега ћу сахранити, а шта ће са мном бити не знам! Али за мене нема друге отаџбине, осим отаџбине Д. Тамо се спрема устанак, биће рата: ја идем у милосрдне сестре, хоћу да негујем болесне и рањенике. Не знам шта ће бити са мном, али ћу и после смрти Д. остати верна његовој успомени и идеји целог његовог живота. Научила сам српски и бугарски. Можда све ово ја нећу моћи да преживим — утолико боље. Дошла сам на крај провалије и морам пасти. Није нас узалуд судбина спојила: ко зна, можда сам га ја убила, сад је ред на њега да ме одвуче за собом. Ја сам тражила среће — а наћи ћу, може бити, смрт. Али је тако морало бити, види се да је била погрешка... Но смрт све покрије и измири! Зар није тако? Опростите ми све увреде које сам вам нанела, то је било нехотице. А да се вратим у Русију — нашто? Шта да радим у Русији?

„Примите моје последње пољупце и благослове, и не осуђујте ме.

J."

*

Од тога времена прошло је већ пет година, и никаква вест не дође више о Јелени. Узалуд беху сва писма и распитивања; узалуд је и сам Никола Артемијевић, по закључењу мира, путовао у Венецију и Задар. У Венецији је дознао то што је већ

познато читаоцу, а у Задру нико му није могао дати поузданих вести о Рендићу и његовој лађи. Говорило се нешто, као да је пре неколико година море, после велике буре, избацило на обалу мртвачки сандук, у којем су нашли мушки леш... По другим поузданим извештајима, тај сандук и није избацило море, него га је донела и сахранила на обали непозната дама, која је допутовала из Венеције; неки су уверавали да су ту даму виђали доцније у Херцеговини поред војске, која се тада прикупљала; описивали су чак и њено одело, црно од главе до пете. Како му драго, али Јеленин траг ишчезе за навек и неповратно, и нико не зна да ли је она још жива, да ли се крије где, или се већ завршило њено лутање и дошла смрт на ред. Дешава се да се човек пробуди и с нехотичним страхом запита: је ли могуће да ми је већ тридесет... четрдесет... педесет година? Како је то живот тако брзо прошао? Како се то смрт тако брзо приближила? Смрт је као рибар који кад ухвати рибу у мрежу подржи је још неко време у води: риба још плива, али је у мрежи, и рибар је узима — кад хоће.

*

Шта је било с осталим личностима из наше приповетке?

Ана Васиљевна је још жива; она је врло постарела од удара који ју је снашао, жали се мање, али много више тугује. Никола Артемијевић такође је

остарео и оседео и најзад се растао с Августином Христијановном... Он сад напада све што је туђе. Његова кључарица, лепа Рускиња од тридесет година, носи свилене хаљине, златно прстење и минђуше. Курнатовски, као човек од темперамента и енергичан, црномањаст и обожавалац љупких плавуша, оженио се Зојом; она га у свему слуша, шта више престала је и да мисли немачки. Берсењев је у Хајделбергу; њега су о државном трошку послали у иностранство; био је већ у Берлину и Паризу и није губио узалуд време; од њега ће изићи врло способан професор. Учени људи обратили су пажњу на његова два чланка: *О неким особеностима старонемачког права у питању судских казна,* и *О важности градских закона у питању цивилизације;* штета је само што су оба чланка написана тешким стилом и прошарана страним речима. Шубин је у Риму; он се сав посветио својој уметности и држе га за једног од најистакнутијих младих вајара, који много обећава. Строги путници налазе да није довољно проучио стару уметност, да нема „стила" и броје га у ђаке француске школе; од Енглеза и Американаца има масу поруџбина. У последње време, подигла је много хуке једна његова Баханткиња: руски граф Бобошкин, познати богаташ, спремао се да му је откупи за 1000 скуди, али се предомислио и дао 3000 другоме вајару, Французу pur sang.[1]

[1] Чисте крви. — Прим. прев.

за групу која је претстављала „Младу сељанку која умире од љубави на грудима Генија Пролећа". Шубин се каткад дописује с Уваром Ивановићем, који се једини ни у чему није променио. „Сећате ли се, писао му је недавно, шта сте ми казали оне ноћи кад смо дознали да се сирота Јелена удала, кад сам седео на вашој постељи и разговарао с вама? Сећате ли се да сам вас тада питао, да ли ће и код нас некада бити људи? Ви сте ми одговорили: „биће". О сирова сељачка снаго! Ево и сад, ја вас одавде из моје „лепе даљине" опет питам: но, шта мислите, Уваре Ивановићу, да ли ће их бити?"

Увар Ивановић преплиташе прсте и управи у даљину свој загонетни поглед.